

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		
Дәріс кешені		

044-39/11-
60 беттің 1 беті

ДӘРІС КЕШЕНІ

Пән: Құқық және экономика негіздері
 Пән коды: QEN 1101
 БББ атауы : 6B10111 «Қоғамдық денсаулық»
 Оқу сағаттарының/кредиттердің көлемі: 150/5
 Оқытылатын курс пен семестр: 1/2
 Дәріс көлемі:15 сағат

Шымкент, 2023 жыл

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		 SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		044-39/11- 60 беттің 2 беті
Дәріс кешені		

Дәріс кешені «Құқық және экономика негіздері» пәнінің жұмыс оқу бағдарламасына (силлабус) сәйкес әзірленген және кафедра мәжілісінде талқыланды

Хаттама №14 09.06.2023ж.

Кафедра меңгерушісі:

Ш.А. Аширов

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		044-39/11- 60 беттің 3 беті
Дәріс кешені		

Тақырыбы №1. «Құқық негіздері» курсының пәні, жүйесі. Мемлекет және құқықтың негізгі ұғымдары мен категориялары.

2. Мақсаты: білім алушылардың мемлекет пен құқықтың пайда болу себептерін, мемлекет пен құқықтың негізгі белгілері мен функцияларын меңгеруі

3. Дәріс тезистері:

Жоспар

1 «Құқық негіздері» курсының пәні, әдісі, жүйесі, функциялары.

2 Мемлекеттің пайда болуы. Мемлекеттің мәні, белгілері және функциялары. Мемлекеттің тарихи түрлері. Мемлекет нысаны (басқару нысаны, құрылымы, саяси режим). Құқықтың пайда болуы, түсінігі және белгілері.

3 Құқықтың қағидалары мен функциялары. Құқық жүйесі. Құқық нормалары. Құқықтық мемлекеттің ерекшеліктері.

4 Құқықтық қатынастар. Заңды мінез-құлық және құқық бұзушылық. Заңды жауапкершілік.

Қоғам адамдардың ұйымдасуы мен өмір сүруінің нысаны, соның шеңберінде материалдық және рухани игіліктер өндіріліп, тұтынылып және айырбасталып жатады, осының өзі белгілі бір тәртіпті, адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастардың орнықтылығы мен тұрақтылығын нығайтуға бағытталған, өз мүшелерінің мінез-құлқын басқарудың, реттеудің және ықпал етудің ерекше құралдарының болуымен сипатталады.

Мемлекет туралы ұғым. Мемлекет басқару функциясын орындайтын және соның көмегімен қоғамның тіршілік-тынысын қамтамасыз ететін, оған қажетті жағдайлар мен алғышарттар жасауға ұмтылатын адамзат қоғамын ұйымдастырудың айырықша нысаны.

Мемлекет дегеніміз - бұл адамзат қоғамы дамуының маңызды кезеңдеріне тән саяси ұйым:

а) қоғамды басқару міндетін атқару, адамдардың, топтардың, таптардың және басқа да әлеуметтік субъектілердің қарым-қатынасын реттеп, бағыттау, олардың бірлескен іс қимылына жағдай жасау жүктелген;

б) оның саясатын жүзеге асыру, жүктелген кең тармақты органдар жүйесі және биліктің ұйымдастырушылық-күш құралдары бар;

в) тапсырманың орындалуын қоғамдық өмірдің барлық субъектілері қамтамасыз ететін әкімшілік-мәжбүрлеу өкілеттілігі берілген.

Мемлекеттің негізгі белгілері:

Мемлекеттің рулық басқару ұйымынан басты айырмашылығы сол, онда арнаулы кәсіби басқару және мәжбүрлеу аппаратының болуымен немесе, оқу және монографиялық әдебиеттерде айтатындай жария биліктің болуы тән.

Мемлекет функциясының сипаттамасы:

1. Мемлекеттің **ішкі функциясы** қоғамның ішкі өмір салаларына, мемлекеттік ықпал ету немесе мемлекеттік басқару бағыттарын жатқызуға болады.

2. Адамдардың өндіріс, орналастыру және алмастыру саласындағы қатынастарын қамтитын мемлекеттің **экономикалық функциясы** жетекші орындардың бірін алады.

3. Адамдардың, әсіресе қысымға ұшыраған адамдардың материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға, халықты әлеуметтік жағынан қорғауды қамтамасыз етуге, олар үшін тіршілік етудің қалыпты жағдайын жасауға бағытталған мемлекеттің **әлеуметтік қорғауда функциясының** маңызы артып келеді.

4. **Идеологиялық**, бұл функциясының мақсаты — халықтың арасында мемлекеттің саясатын түсіндіру, осы азаматтардың көпшілік тобының қолдауы мен мақұлдауын қамтамасыз ету, бұқаралық ақпарат құралдарын, ғылым-білім беру, мәдени-ағарту және мекемелердің басқа да идеологиялық бағытын аталған міндеттерді шешуге жұмылдыру.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		044-39/11- 60 беттің 4 беті
Дәріс кешені		

5.Қорғаушы, бұл функция конституциялық құрылымды сақтау мен нығайту, мемлекеттік және қоғамдық қауіпсіздікті, заңдылықты, құқық тәртібін шешуге бағытталған.

6.Экологиялық. 7.Сыртқы функциялар. 8.Елдің қорғаныс функциясы.

Мемлекеттің механизмі:

Мемлекет механизмі дегеніміз, мемлекет алдында тұрған міндеттерді шешу үшін, оның функцияларын іс жүзіне асыру үшін құрылған мемлекеттің барлық органдарының, сондай-ақ биліктің ұйымдастырушылық және ұйымдастыру-мәжбүрлеу құралдарының жүйесі.

Мемлекет механизмінің маңызды буындарының сипаттамасы:

1. Заң шығарушы және өкілді; 2. Атқарушы; 3. Сот органдары болып бөлінеді.

Монархиялық басқарудың нысаны ретінде мемлекетте бір адамның - монархтың қолында жоғары биліктің нақтылы шоғырлануымен немесе жоғары шексіз құқықтық тек кейбір нақтылы тиістілігімен сипатталады.

Республика үшін басқару нысаны ретінде мемлекеттегі жоғарғы биліктің заңмен белгіленген мерзім ішінде қызмет ететін бір немесе бірнеше сайлау органдарының қолына шоғырлануы тән. Олар әдетте жоғары заң шығару органы (Парламент, конгресс, ұлттық жиналыс) және мемлекет басшысы (Президент, төраға, кейде алқалы президиум) болып табылады.

Парламенттік республикада жоғары билік органдары жүйесіндегі түйінді орындардың бірін парламент иемденеді, ол заңдар қабылдайды және жалпы мемлекеттік маңызды мәселелерді шешеді.

Президенттік республиканың айрықша ерекшелігі – мемлекет басшысының өте күшті билігі болып табылады. Мұнда президент парламенттен тек премьер-министрді тағайындауға келісім ала отырып үкіметті тағайындайды.

Мемлекеттік құрылыс нысаны:

Мемлекеттік құрылыс нысанының маңызы орасан зор: оны қарамайынша орталықпен жергілікті органдардың қарым-қатынастар мәселесінің шешілуінің демократиялық дәрежесі мен мемлекеттегі орнын объективті бағалау, аймақтық саясаттың ықпалдылығы мен тиімділігін анықтау, ал көп ұлтты мемлекеттерде- әрбір ұлттың жағдайы мен мәртебесін анықтау, ұлтаралық қарым-қатынасты сипаттау қиынға соғады.

Унитарлық мемлекет бұл біртұтас, өзінің құрамында автономды-мемлекеттік құрылымдар жоқ, өз алдына дербестігі жоқ әкімшілік- аумақтық бөліністерден тұратын мемлекеттер.

Федеративтік мемлекеттер - бұл құрамына екі, үш және одан да көп мемлекеттер немесе бірқатар дербестік дәрежесі бар мемлекеттік құрылымдар кіретін одақтас мемлекеттер.

Конфедерация мемлекеттер – бірнеше мемлекеттердің қоғамдастық, экономикалық, әскери, дипломатиялық, этникалық бірлестігі.

Тәуелсіздік атрибуттарының көрсетіліп отырған екі тобы: а) тәуелсіздік алған жылдары және одан кейінгі кезеңде қалыптасқандар, б) дамудың бұрынғы кезеңінен қалғандар. Республиканың мемлекеттік құрылыс саласындағы және саяси-құқықтық жүйедегі мемлекеттік тәуелсіздігінің негізгі атрибуттары біздің ойымызша, мына төмендегілер:

1. Толық, шексіз егемендік.

2. Республиканың аумақтық үстемдігі.

3. Республикалық азаматтықтың болуы.

4. Меншікті құқықтық жүйе.

5. Мемлекеттік нышандары.

Мемлекеттік тәуелсіздік дегеніміз – республиканың сапалық жаңа жағдайы, ол оның тіршілік етуінің және дамуының барлық жағына, оның табиғатына, мәртебесіне, құзіретіне, республиканың ішіндегі әрі сыртындағы өзара қарым-қатынасқа да қатысты. Бұл –маңызды аспектілерінің бірі оның негізгі атрибуттарының проблемасы болып табылатын өте көлемді күрделі түсінік.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 5 беті

4. Иллюстрациялық материалдар: презентация

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

1. Экономикалық және құқықтық білім негіздері :оқу құралы / Б. С. Битенова, Л. К. Мағзұмова, А. А. Ахатова. - Қарағанды : АҚНҰР, 2019. - 310 бет с
2. Маймақов, Ғ. Қ. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы:оқулық . - Алматы : ҚРЖоғарғы оқу орындарының қауымдастығы, 2013

Қосымша;

1. Шо Малколм Н. Халықаралық құқық. 1-кітап = Internationallaw :оқулық / Н.Шо. Малколм ;Қаз. тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - [б. м.] :Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 584 бет. с. : (Рухани жаңғыру)
2. Шо Малколм, Н. Халықаралық құқық. 2-кітап [Мәтін] = Internationallaw :оқулық / Н.Шо. Малколм ; Қаз.тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - Алматы : Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 624 бет.с

Электрондық ресурстары:

1. Құқық негіздері.Қазақбаева Ж.Р. , 2019оқу құрал / ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/reader/web/2240>
2. Мемлекет пен құқықтың жалпы тарихы. Қазіргі заман. 2019ж. 142 бет. Идрисов К.З. <https://aknurpress.kz/reader/web/2163>
3. ҚР мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. Маймақов Ғ.Қ. 2019ж., 238 бет. <https://aknurpress.kz/reader/web/1786>

6. Бақылау сұрақтары: (кері байланыс Feedback)

1. Мемлекеттің шығу тегі мен құқығының қандай теорияларын білесіз?
2. Мемлекеттің белгілерін атаңыз.
3. Мемлекеттің негізгі функциялары қандай?
4. Құқықтық мемлекеттің негізгі белгілерін атаңыз.

1. Тақырыбы №2. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығының негіздері.

2. **Мақсаты:** білім алушылардың Қазақстан Республикасының конституциялық құқығының негізгі ережелерін меңгеруі.

3. Дәріс тезистері:

- 1 ҚР Конституциялық құқығының ғылым және құқық саласы ретіндегі түсінігі, пәні. Конституциялық-құқықтық нормалар. Конституциялық-құқықтық қатынастар және олардың субъектілері.
- 2.Конституциялық құқықтың қайнар көздері, қағидалары, жүйесі. ҚР Конституциясы және оның дамуы. Конституциялық құрылыстың негіздері.
- 3.ҚР-ғы адам мен азаматтың құқықтық мәртебесінің конституциялық негіздері.
- 4 ҚР-ндағы адам мен азаматтың құқықтық мәртебесінің конституциялық негіздері.

Конституция сөзі (латынның constitutio – бекіту, орнату деген сөз) Рим империясы заңдарында императорлардың құқық көздеріне айналған түрлі нұсқаулары мен жарлықтарын білдіреді.

Конституция ұғымының қазіргі түсінігі XVIII ғасырдың бастапқы орнықты. Алғашқы конституцияны 1787 жылы АҚШ-та, сонан соң 1789 жылы Францияда қабылданды. Кез келген конституция қоғамда орныққан тәртіптің негізгі ұстындарын бекітіп береді. Мұнда ел өміріндегі аса маңызды өзгерістер көрініс табады.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы	044-39/11-	
Дәріс кешені	60 беттің 6 беті	

Сондықтан ҚР Конституциясы елімізде қолданылып жүрген барлық заңдардың іргетасын қалайды, оның "заңдардың заңы" болуы шындық, ақиқат. ҚР-ның қазіргі конституциясы төртінші Ата Заң (1937, 1978, 1993, 1995 жж.). Кейінгі Ата Заңда (1995ж.) құқықтық мемлекеттің қалыптастырылу бағыттары, азаматтардың құқықтары мен бостандықтары, соның ішінде жеке адамның жан-жақты қалыптасуына қажетті экономикалық еркіндігі, идеологиялық пен саяси әр алуандылығы, халық билігін жүзеге асырудың демократиялық амалдары әлемдік талаптарға сай бейнеленеді.

Конституцияның мәні оның қызмет ету сипаттамасынан айқын көрінеді. Ол үш негізгі қызметті: **заң** (құқықтың басты қайнар көзі ретінде), саяси және идеологиялық, дәріптеуші қызметін атқарады.

Демек, Қазақстан Республикасының Конституциясы барлық заң салаларының заңдық базасы болып табылады, ал оның нормалары басқалар үшін нормалық принцип болып есептеледі. Қазіргі кездегі Қазақстандағы құқық жүйесінің қалыптасуы елімізде құқықтық мемлекет құру бағытымен ұштастырылуда. Сондықтан еліміздің Ата Заңының мәні мен оның алатын орны барған сайын жоғарылауда.

Осыдан келіп мемлекетіміздің мынандай негізгі мақсаты туындайды:

Өзінің ең қымбат қазынасы ретінде адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтарын айқындап, бекіту;

1. Өз елінде және мемлекеттер арасында азаматтық бейбітшілікті, ынтымақтастық пен тату қарым-қатынастың әдістерін нақтыландырып, бекіту;
2. Байырғы қазақ жерінде мемлекеттік бірлікті сақтау;
3. Республиканың егемендігін сақтап, ұстап тұру;
4. ҚР-ның демократиялық негіздерінің мызғымастығын бекіту. ҚР конституциясы 9 бөлімнен, 98 баптан және де көптеген тармақшалардан тұрады. Сонымен қатар, ол ҚР-Президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет екендігін айқындап берген. Олай дегеніміз – біздің ұлан байтақ жеріміздің ұлттық, аумақтық бөліністерге бөлінбей, тек әкімшілік-аумақтық бөліністерге, облыстарға, қалаларға, аудандарға, ауылдарға, бөлінетіндігі және олардың жоғарыдағы бір орталықтарға бағынатындығы.

Конституцияның заңдық қасиеттері:

Құқықтанушылар Конституцияның негізгі заңы ретіндегі ерекше белгілерін анықтай келіп, мынаған тоқталды: Жоғарыда атап көрсетілгендей, тек Конституцияда ғана мемлекеттік және қоғамдық өмірдің негізгі қағидаттары, ҚР-ның біртұтас демократиялық, зайырлы, құқықты және әлеуметтік мемлекет ретінде құрылғандығын, мемлекеттік биліктің заңды түрде нақтыланғандығы белгіленді.

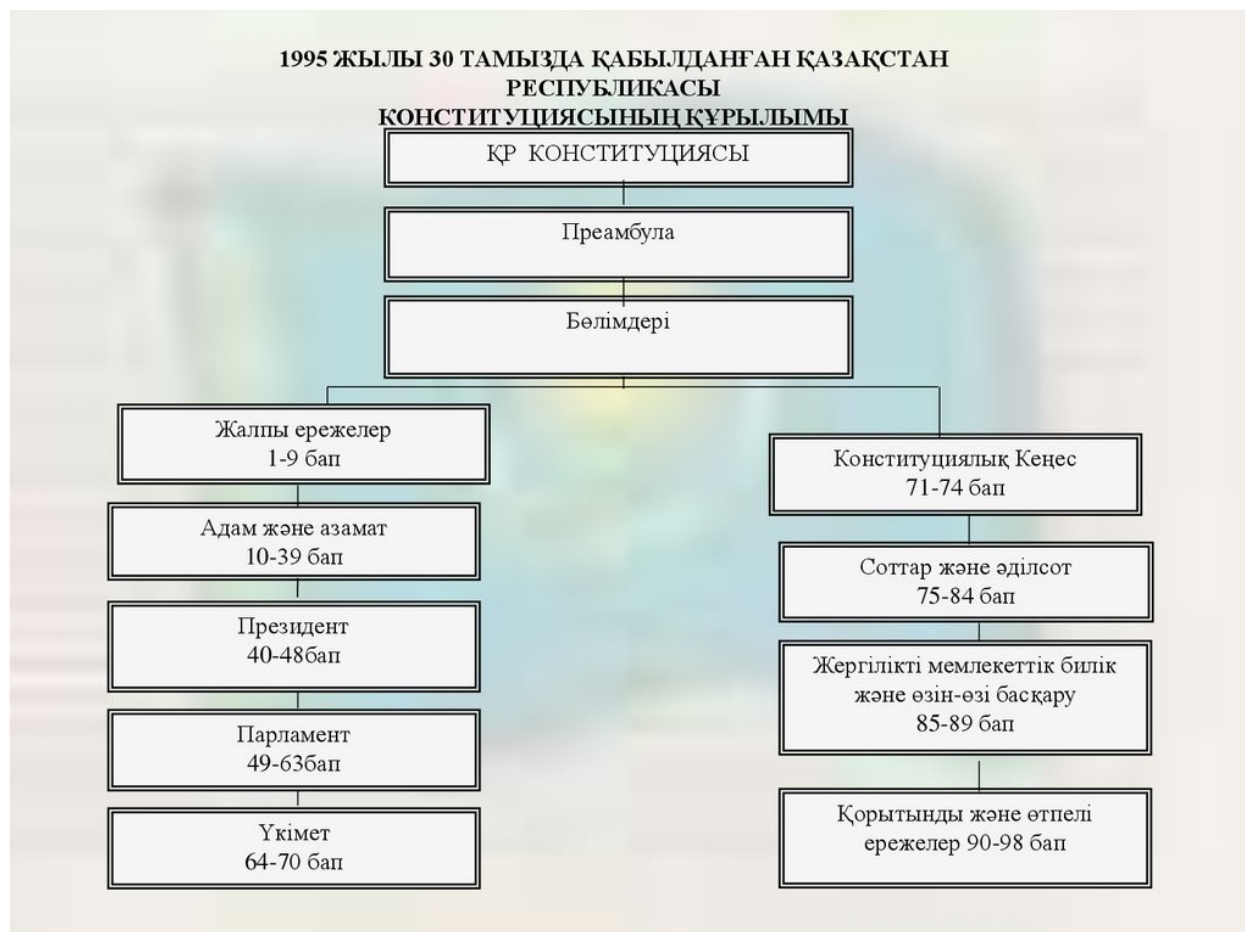
Конституцияның түрлері:

Айталық, мемлекеттік құрылыс нысанына қарай - Конституцияны біртұтас және федерациялық, саяси тәртіптің сипатына қарай - демократиялық және демократиялық емес, қолданылу ұзақтығына қарай - тұрақты және уақытша деген түрлері ұсынылған.

Конституцияны: 1) нысанына; 2) қолдану тәртібіне; 3) өзгертілу әдісіне қарай осындай түрлерге, белгілерге бөлу қабылданған.

Нысанына қарай Конституцияның екі түрі бар, олар: жазбалы және жазбалы емес конституциялар.

4. Иллюстрациялық материалдар: презентация

5.Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

1. Экономикалық және құқықтық білім негіздері :оқу құралы / Б. С. Битенова, Л. К. Мағзумова, А. А. Ахатова. - Қарағанды : АҚНҰР, 2019. - 310 бет с
- 2.Альжанова, А. Н. Основы права учеб. пособие / А. Н. Альжанова, К. К. Райханова. - ; Алматы :Эверо, 2014. - 134 с
2. Маймақов, Ғ. Қ. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы:оқулық . - Алматы : ҚРЖоғарғы оқу орындарының қауымдастығы, 2013
4. Правоведение: учеб.пособие. - М. : ГЭОТАР - Медиа, 2013.

Қосымша;

1. Шоу Малколм Н. Халықаралық құқық. 1-кітап = International law :оқулық / Н.Шо. Малколм ;Қаз. тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - [б. м.] :Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 584 бет. с. : (Рухани жаңғыру)
2. Шоу Малколм, Н. Халықаралық құқық. 2-кітап [Мәтін] = International law :оқулық / Н.Шо. Малколм ; Қаз.тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - Алматы : Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 624 бет.с

Электрондық ресурстары:

1. Құқық негіздері.Қазақбаева Ж.Р. , 2019оқу құрал / ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/reader/web/2240>
2. Мемлекет пен құқықтың жалпы тарихы. Қазіргі заман. 2019ж. 142 бет. Идрисов К.3. <https://aknurpress.kz/reader/web/2163>

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 8 беті

3. ҚР мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. Маймаков Ғ.Қ. 2019ж., 238 бет.
<https://aknurpress.kz/reader/web/1786>

6. Бақылау сұрақтары: (кері байланыс Feedback)

1. Қазақстан Республикасы Конституциясының қарапайым заңдардан айырмашылығы неде?
2. Қолданыстағы заңнамада қазақстандық азаматтықты алудың және жоғалтудың қандай негіздері көзделген?
3. Қазақстан Республикасының қоғамдық құрылымының конституциялық негіздері қандай институттардан тұрады?
4. Конституциялық құқықты реттеудің қандай әдістерін білесіз?
5. ҚР қолданыстағы Конституциясы қай жылы қабылданды?
6. ҚР Конституциясының негізгі функцияларын атаңыз

1. Тақырыбы №3. Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық негіздері.

2. Мақсаты: білім алушылардың Қазақстан Республикасының әкімшілік құқығының негізгі ережелерін меңгеруі

3. Дәріс тезистері:

1 ҚР әкімшілік құқықтың ұғымы, пәні мен әдісі.

2 Әкімшілік құқықтың қайнар көзі, түсінігі мен түрлері. Әкімшілік-құқықтық нормалардың түсінігі және түрлері. Әкімшілік-құқықтық қатынастар: түсінігі, түрлері, құрылымы.

3.Басқарудың әдістері мен формалары. Мемлекеттік қызмет түсінігі мен қағидалары.

4.Әкімшілік құқықбұзушылықтың ұғымы мен құрамы. Әкімшілік жауапкершіліктің түсінігі, негізгі белгілері мен түрлері.

Әкімшілік құқық – ол мемлекеттік басқарудағы қоғамдық қатынастарды реттейтін және әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін жауаптылықты белгілейтін Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқығының саласы. Әкімшілік құқық мәні атқарушы өкімет органдарының (Үкімет, министрліктер, әкімдер және басқалар) мемлекеттік басқару аясында өз міндеттері мен қызметтерін тікелей жүзеге асыруына байланысты қоғамдық қатынастардың жиынтығын құрайды. әкімшілік құқықпен реттелген қоғамдық қатынастарда әрқашан басқару билігінің өкілеттілігі берілген атқарушы өкімет органы қатысуы қарастырылады. Атқарушы өкімет органдарының иелігінде заңды құралдары болады, сол арқылы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, меншігін қорғайды. Қоғамдық және мемлекеттік басқарудың өкілетті органдары, сондай-ақ әкімшілік соттар Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексінде белгіленген шараларды қолданылады. Әкімшілік құқық іс жүзінде құқықтық реттеудің барлық әдістемелерін пайдаланады. Әкімшілік-құқықтық нормалар мен қоғамдық қатынастарға ықпал ететін әдіс-тәсілдерді әдістеме деп түсінеміз. Әкімшілік-құқықтық әдістерге мыналар жатады:

- тапсырма беру – бұл субъектінің әкімшілік құқықпен белгіленген қандай да бір нақтылы әрекетті жасау міндеті;

-рұқсат ету – бұл құқық шеңберінде субъектіге қандай бір әрекет жасауға немесе өз қалауы бойынша оны жасаудан қалыс қалуға рұқсат беру;

-тыйым салу – бұл заңмен тыйым салынған әрекеттерді жасауға тыйым салу.

Әкімшілік құқыққа нұсқама беру және тыйым салу әдістемелері тән. Өйткені атқарушы өкіметтің заңды билік өкілеттілігін иеленген органы әкімшілік-құқықтық қатынастарға міндетті түрде қатысушы болып табылады. Атқарушы өкімет органдарының мұндай өкілеттіктері әр

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 9 беті

алуан заңдылық үлгеді: орындалуға міндетті бұйрықтар шығарумен; құқық бұзушылық жасағаны үшін әкімшілік жаза берумен және т.б.т іске асырылуы мүмкін.

Әкімшілік-құқықтық нормалар – бұл мемлекеттік басқару саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін мінез-құлықтың мемлекет белгіленген жалпыға міндетті ережелері. Әкімшілік-құқықтық нормалармен тиісті мінез-құлықтың белгілі бір нұсқасы беріледі, яғни нормаларда көзделінген шарттарды сақтау кезінде ерік беріледі, яғни белгілі бір әрекеттерді жасауға тыйым салынады. Негізінен, атқарушы өкімет органдарының ұйымдастырылуын және қызметін реттеуге есептелінген. Олар осы органдардың құрылымын, олардың билігінің өкілетті көлемін, қызмет тәртібін және т.б. белгілейді. Әкімшілік-құқықтық нормалары, сондай-ақ әкімшілік құқықтық қатынастардың басқа да субъектілеріне бағытталған (азаматтарға, қоғамдық бірлестіктерге және басқаларға) тәртіп ережелерінен тұрады. Әкімшілік-құқықтық нормалардың көп түрлігіне бөліп қарайды.

Материалдық және іс жүргізушілік әкімшілік-құқықтық нормаларды мазмұны бойынша айырады. Материалдық нормалар азаматтардың, атқарушы өкімет органдарының және басқалардың әкімшілік-құқықтық жағдайын бекітеді. Іс жүргізушілік нормалары әкімшілік құқық субъектілерінің құқықтық міндеттемелерді іске асыру тәртібін, сондай-ақ үкіметтің атқарушы органдарының нормативтік актілерді шығару рәсімін белгілейді. Мақсаттылық міндеті бойынша реттелетін және қорғалатын әкімшілік құқықты нормаларға бөледі. Реттелетін нормалар субъектілерге белгілі бір құқықтар береді немесе оларға міндеттер жүктейді. Қорғалатын нормалар құқық бұзулардың құқықтық салдарынан, яғни әкімшілік теріс қылықтардың құрамын және соларды жасағаны үшін жаза беру шараларын белгілейді. Әкімшілік-құқықтық нормалар әкімшілік құқықтың көздері болып табылатын нормативтік құқықтық актілерге берілген. Қазақстан Республикасында әкімшілік құқықтың төмендегідей негізгі көздері қолданылады:

- құқықтың ішінде мемлекеттің Негізгі заңы ретінде орталық орынды алатын Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы. Конституция нормалары атқарушы органдарының ұйымдастырылуын және қызметінің негіздерін, олардың мемлекеттің басқа органдарымен өзара қатынастарын белгілейді;
- Қазақстан Республикасының Заңдары. Олардың арасында әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодекс, «Мемлекеттік қызмет туралы», «Қазақстан Республикасының Үкімет туралы» және басқа заңдар айрықша орын алады;
- Мемлекеттік органдар нақтылы мәселелерді реттеу үшін қабылдайтын заңға сәйкес нормативтік актілер. Оларға мемлекет басшысының Жарлықтары мен өкімдері, Үкіметтің, Конституциялық Кеңестің қаулылары, министрліктердің бұйрықтары, әкімдердің шешімдері және басқалары жатады.

Әкімшілік-құқықтық қатынастар – бұл мемлекеттік басқару саласында қоғамдық қатынастарды әкімшілік құқық нормаларымен реттеу. Әкімшілік-құқықтық қатынастарға, ең алдымен, олардың айрықша билігі табиғатынан тұратын ерекшеліктері өзіне тән болып келеді. Бұл құқықтық қатынастар өзінің мәні жөнінен өкімет пен бағыныштылардың қатынастарында құралған билік қатынастар болып табылады.

Қазақстан Республикасының жеке тұлғалары (азаматтар, азаматтығы жоқ және шетелдік азаматтар), мемлекеттік органдар мен мекемелер, мемлекеттік емес ұйымдар, қоғамдық бірлестіктер және т.б. әкімшілік құқық субъектілері бола алады. Ол үшін олар әкімшілік құқықтық қабілеттілікті иеленуге, яғни әкімшілік-құқықтық қатынастарға енуге, мемлекеттік басқару саласында құқығы болуы тиіс.

Жеке адамның әкімшілік-құқықтық жағдайы, мемлекеттік басқару саласындағы құқығы мен бостандығы Конституциямен және заңнамамен белгіленеді. Алайда әкімшілік-құқықтық

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		044-39/11- 60 беттің 10 беті
Дәріс кешені		

қатынастардың нақтылы субъекті болу үшін азамат әкімшілік іс-әрекетке қабілетті болуға, яғни өз әрекетімен құқықтарды иеленуге және мемлекеттік басқару саласында міндеттемелер алып жүруге қабілетті болуы керек. Әкімшілік әрекет ету қабілеті толық көлемінде кәметке жеткенінде, ал заңда көрсетілген жағдайда 16 жасқа толғанда туындайды. Әкімшілік жауаптылық - әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамға заңмен белгіленген жаза беру шаралары тәртібінен көрініс табатын заңды жауаптылық түрі. Әкімшілік құқық жауаптылық төмендегідей ерекшеліктерге ие болады:

- кінәлі адамға жаза беру әкімшілік құқық бұзушылыққа мемлекеттің жаза беруі болып табылады;
- әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адмды тәрбиелеу және құқық бұзушының өзін де, сондай-ақ басқа адамдарды да жаңа құқық бұзушылықтың алдын алу мақсатында қолданылады;
- адамның абыройын түсіруді, жеке басына жапа шектіруді, жеке (заңды) адамның іскерлік беделіне нұқсан келтіруді өзіне мақсат тұтпайды.

Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі (ӘҚБ) әкімшілік жауаптылық мәселелерін реттейтін негізгі құқықтық акт болып табылады. Кодекстің жалпы бөлімінде әкімшілік жауапкершілік институтының негізгі ережелері баяндалған, ал Ерекше бөлімінде оны жасағаны үшін берілетін жазалардың нақты түрлерін көрсете отырып, әкімшілік құқық бұзулардың тізбесі берілген. Әкімшілік құқық бұзушылық – кінәлі адамның әрекет немесе әрекетсіздігі түрінде көрінетін мінез-құлық актісі болып табылады. Міндеттерін белсенді түрде орындамау, тыйым салынғанды бұзу әрекет ету болып табылады. Әрекетсіздік – міндеттерін енжарлықпен орындамау. Құқық бұзушылық субъектісі – бұл әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодекспен қорғалатын қоғам мен мемлекет өмірінің әр түрлі салаларындағы қоғамдық қатынастар. Мысалы, ӘҚБ Кодексінің 23-тарауында көрсетілген баспасөз және ақпарат саласындағы қоғамдық қатынастар құқық бұзушылықтың объектісі болып табылады. Құқық бұзушылықтың нақтылы объектілері ӘҚБ Кодексінің Айрықша бөліміндегі топтарда блгіленген. Мысалы, кодекстің 337- бабында кәметке толмағандардың қоғамдық орындарға мас күйінде келуі және кодекстің 500-бабы телефон-автоматтарды зақымдағаны үшін жауаптылыққа тартылады. Әкімшілік жаза – ол әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін мемлекеттің уәкілетті органы (судья, ІІМ, т.б.) қолданатын мемлекеттік мәжбүр ету шарасы. Әкімшілік жаза құқық бұзушылық немесе келеңсіз салдарлары үшін – құқықтары мен бостандықтарынан айыру немесе шектеу қою. Әкімшілік жаза түрлеріне ӘҚБ Кодексінің 45-бабында белгіленген ескерту, айыппұл, арнайы құқығынан айыру т.б. жатады. Сонымен қатар, ӘҚБ Кодексінің 61 және 62 баптарында әкімшілік құқық бұзушылық үшін жауаптылықты жеңілдететін және ауырлататын жағдайлар белгіленген. Уәкілетті адам құқық бұзушылық жасалған жерде рәсімделетін ескерту жасау мен айыппұл өндіріп алу жағдайларынан басқа, әкімшілік құқық бұзушылық жасалғаны туралы хаттама жасайды. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс, әдетте, уәкілетті адамның әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама мен істің басқа да материалдарын алған күннен бастап 15 күндік мерзім ішінде ол жасалған жерде қаралады.

4. Иллюстрациялық материалдар:презентация

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

1. Экономикалық және құқықтық білім негіздері :оқ у құралы / Б. С. Битенова, Л. К. Мағзумова, А. А. Ахатова. - Қарағанды : АҚНҰР, 2019. - 310 бет с
2. Маймақов, Ғ. Қ. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы:оқулық . - Алматы : ҚРЖоғарғы оқу орындарының қауымдастығы, 2013

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		
Дәріс кешені		
044-39/11- 60 беттің 11 беті		

Қосымша;

1. Шо Малколм Н. Халықаралық құқық. 1-кітап = Internationallaw :оқулық / Н.Шо. Малколм ;Қаз. тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - [б. м.] :Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 584 бет. с. : (Рухани жаңғыру)

2. Шо Малколм, Н. Халықаралық құқық. 2-кітап [Мәтін] = Internationallaw :оқулық / Н.Шо. Малколм ; Қаз.тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - Алматы : Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 624 бет.с

Электрондық ресурстары:

1.Құқық негіздері.Қазақбаева Ж.Р. , 2019оқу құрал /

ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/reader/web/2240>

2. Мемлекет пен құқықтың жалпы тарихы. Қазіргі заман. 2019ж. 142 бет. Идрисов К.З. <https://aknurpress.kz/reader/web/2163>

3. ҚР мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. Маймақов Ғ.Қ. 2019ж., 238 бет. <https://aknurpress.kz/reader/web/1786>

6. Бақылау сұрақтары: (кері байланыс Feedback)

1.Әкімшілік құқық ұғымын анықтаңыз.

2.Әкімшілік құқық субъектілерінің түрлерін атаңыз

3.ҚР Әкімшілік кодексі бойынша азаматтардың әкімшілік-құқықтық мәртебесі

4.Қазақстан Республикасындағы атқарушы биліктің иерархиясы.

1. Тақырыбы №4. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқық негіздері.

2.Мақсаты: студенттердің Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығының негізгі ережелерін меңгеруі.

3. Дәріс тезистері:

1.Азаматтық құқық ұғымы, пәні, принциптері. Азаматтық құқықтың қайнар көздері мен жүйесі.

2.Азаматтық-құқықтық қатынас және оның элементтері.

3.Азаматтар (жеке тұлғалар) және заңды тұлғалар азаматтық-құқықтық қатынастардың субъектілері ретінде.

4.Азаматтық құқықтар мен міндеттер. Азаматтық құқықтарды қорғау.

Азаматтық кодекстің 1-ші бабының 1- тармағында көрсетілгендей, азаматтық заңдар мен тауар-ақша қатынастары және қатысушылардың теңдігіне өзгеде мүліктік қатынастар, сондай-ақ мүліктік қатынастарға байланысты мүліктік емес жеке қатынастар реттеледі. Оларға жеке тұлғалар, заңды тұлғалар, мемлекет және әкімшілік-аумақтық бөлініс жатады. 1964-жылғы Азаматтық Кодекспен салыстырғанда 1994-жылы 27- желтоқсанда қабылданған Азаматтық Кодекстің ерекшелігі сол, мемлекет азаматтық- құқықтық қатынастарға осы қатынастарға өзге қатысушыларымен тең негізде түсетіндігі атап көрсетілген. Азаматтық құқық сала ретінде толық көрінуі үшін оның реттеу тәсілдерін анықтау қажет. Көптеген ғалымдардың тұжырымдары бойынша құқықтық қатынастарды реттеу тәсілінің бірнеше түрі бар және ол құқық жүйесінің салаларына байланысты әр қилы болуы мүмкін. Азаматтық құқық, көбінесе диспозитивтік нормаларға негізделген.

Азаматтық құқық дегеніміз- бір тараптың екінші тарапқа бағынбауына, қатысушылардың теңдігіне негізделген, тауар-ақша қатынастарын және өзге де мүліктік қатынастарды, сондай-ақ мүліктік қатынастарға байланысты мүліктік емес жеке қатынастарды реттеуге бағытталған құқықтық норма жиынтығы.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы	044-39/11-	
Дәріс кешені	60 беттің 12 беті	

Диспозитивтік норма дегеніміз тараптар араларында туындайтын қатынастарды өздерінің қалауынша, егер заңда өзгеше көзделмесе, реттеу мүмкіндігі. Осы тұрғыдан алғанда, Азаматтық Кодекстің көптеген нормалары көрсетілген ережелерге бағынады.

Азаматтық заңдардың қолданылуы.

Азаматтық заңдардың уақыты бойынша қолданылуы. Қ.Р.К 4-бабының 4-тармағына сәйкес, барлық заңдар, ҚР-сы қатысушысы болып табылатын халқаралық шарттар деп жарияланады. Азаматтардың құқықтарына, бостандықтары мен міндеттеріне қатысты нормативтік құқықтық актілердің ресми жариялануы оларды қолданудың міндетті шарты болып табылады.

Отбасы құқығының қайнар көздері. ҚР-сы отбасы құқығының қайнар көзі ҚР-ың 1998жылғы 17 желтоқсандағы Неке және отбасы туралы Заңы болып табылады. Осы аталған заң актісі 1969жылғы 6-тамызда РЖК-сі бекіткен неке және отбасы туралы Кодексті алмастырды.

Неке және отбасы туралы Заң 7-бөлімнен, 29 тараудан және 213-баптан тұрады.

Неке және отбасы туралы заңның 3-бабы ҚР-ың неке-отбасы заңдарын мынандай принциптерге негізделгені көрсетеді:

- 1) еркек пен әйелдің некелік одағының еріктілігі,
- 2) ерлі-зайыптылардың отбасындағы құқықтарының теңдігі,
- 3) отбасының ісіне кімнің болсада өз бетінше араласуына жол бермеушілік,
- 4) отбасы ішіндегі мәселелерді өзара келісіммен шешу,
- 5) балаларды отбасында тәрбиелеуге басымдық беру, олардың өсіп-жетілуі мен әл-ауқаты болуына қамқорлық жасау,
- 6) отбасының кәмелетке толмаған және еңбекке қабілетсіз мүшелерінің құқықтары мен мүдделерін қорғауға басымдық беру,
- 7) отбасы мүшелерінің өз құқықтарын кедергісіз жүзеге асыруын қамтамасыз ету, бұл құқықтарды сот қорғауының мүмкіндіктері.

4. Иллюстрациялық материалдар:презентация

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

1. Экономикалық және құқықтық білім негіздері :оқ у құралы / Б. С. Битенова, Л. К. Магзумова, А. А. Ахатова. - Қарағанды : АҚНҰР, 2019. - 310 бет с

2. Маймақов, Ғ. Қ. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы:оқулық . - Алматы : ҚРЖоғарғы оқу орындарының қауымдастығы, 2013

Қосымша;

1. Шо Малколм Н. Халықаралық құқық. 1-кітап = Internationallaw :оқулық / Н.Шо. Малколм ;Қаз. тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - [б. м.] :Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 584 бет. с. : (Рухани жаңғыру)

2. Шо Малколм, Н. Халықаралық құқық. 2-кітап [Мәтін] = Internationallaw :оқулық / Н.Шо. Малколм ; Қаз.тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - Алматы : Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 624 бет.с

Электрондық ресурстары:

1.Құқық негіздері.Қазақбаева Ж.Р. , 2019оқу құрал /

ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/reader/web/2240>

2. Мемлекет пен құқықтың жалпы тарихы. Қазіргі заман. 2019ж. 142 бет. Идрисов К.З. <https://aknurpress.kz/reader/web/2163>

3. ҚР мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. Маймақов Ғ.Қ. 2019ж., 238 бет. <https://aknurpress.kz/reader/web/1786>

6. Бақылау сұрақтары: (кері байланыс Feedback)

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 13 беті

1. Азаматтық құқықтың негізгі заңнамалық актілерін атаңыз.
2. Азаматтық құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігі ұғымын анықтаңыз.
3. Азаматтық құқықтарды қорғаудың негізгі тәсілдері.
4. Өкілдіктің және сенімхаттың түсінігі мен белгілері.
- 5.. Азаматтық құқық белгілерін атаңыз.
- 6.. Заңды фактілердің және азаматтық құқықтық қатынастардың негізгі түрлерін атаңыз.

1. Тақырыбы №5. Қазақстан Республикасының отбасылық құқығының негіздері.

2.Мақсаты білім алушылардың Қазақстан Республикасының отбасылық және неке құқығының негізгі ережелерін меңгеруі

3. Дәріс тезистері:

Жоспар:

- 1.Отбасы құқығының пәні, принциптері мен көздері.
- 2.Отбасы құқығы бойынша неке және онымен байланысты құқықтық қатынастар.
- 3.Ата-аналар мен балалар арасындағы құқықтар мен міндеттердің пайда болу негіздері. Ата-аналар мен балалардың жеке құқықтары мен міндеттері.
- 4.Алимент қатынастары.

Отбасы құқығы бойынша неке-бұл ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік және мүліктік емес жеке қатынастарды туғызатын, отбасын құру мақсатымен заңдарда белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті толық келісім жағдайында жасалған еркек пен әйелдің арасындағы тең құқықтық одақ (Заңының 1-бабы).

Некеге тұруға кедергі жасайтын қолайсыз жағдайлардың, немесе басқа да себептердің болатындығы Заңның 11-бабында қарастырылған.

Некенің жарамсыздығы:

Заңмен белгіленген шарттар бұзылған жағдайда неке жарамсыз деп табылады.

Ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттері:

Тіркелген неке ерлі-зайыптылардың арасындағы жеке және мүліктік құқықтар мен міндеттерді тудырады.

Некені тоқтату

- 1) сот хабар-ошарсыз кеткен деп таныса,
- 2) сот әрекетке қабілетсіз деп таныса,
- 3) қылмыс жасағаны үшін кемінде үш жыл мерзімге бас бостандығынан айыруға сотталса, неке азаматтық хал актілерін жазу органдарында бұзылады.

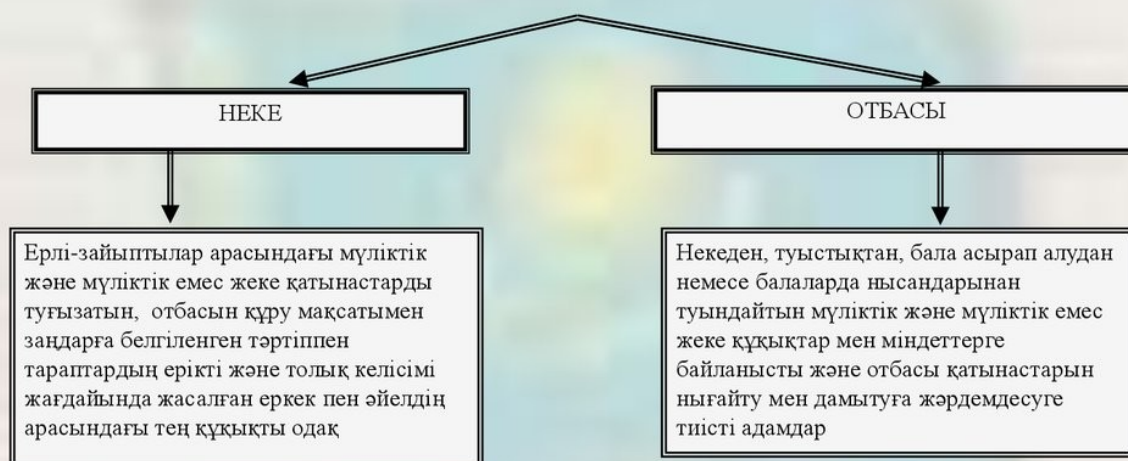
Осы норма тұтас алғанда неке және отбасы кодексінің 39-бабын қайталайды.

Ата-аналар мен балалардың арасындағы құқықтық қатынастар.

Ата-аналар мен балалардың арасындағы құқықтық қатынастардың пайда болуының негізі-балалардың белгіленген заң тәртібімен куәландырылған белгілі бір әке мен шешеден туатындығы болып табылады.

4. Иллюстрациялық материалдар:презентация

НЕКЕ ЖӘНЕ ОТБАСЫ

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

1. Экономикалық және құқықтық білім негіздері :оқу құралы / Б. С. Битенова, Л. К. Мағзұмова, А. А. Ахатова. - Қарағанды : АҚНҰР, 2019. - 310 бет с
2. Маймақов, Ғ. Қ. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы:оқулық . - Алматы : ҚРЖоғарғы оқу орындарының қауымдастығы, 2013ж.

Қосымша;

1. Шо Малколм Н. Халықаралық құқық. 1-кітап = Internationallaw :оқулық / Н.Шо. Малколм ;Қаз. тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - [б. м.] :Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 584 бет. с. : (Рухани жаңғыру)
2. Шо Малколм, Н. Халықаралық құқық. 2-кітап [Мәтін] = Internationallaw :оқулық / Н.Шо. Малколм ; Қаз.тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - Алматы : Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 624 бет.с

Электрондық ресурстары:

1. Құқық негіздері.Қазақбаева Ж.Р. , 2019оқу құрал / ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/reader/web/2240>
2. Мемлекет пен құқықтың жалпы тарихы. Қазіргі заман. 2019ж. 142 бет. Идрисов К.З. <https://aknurpress.kz/reader/web/2163>
3. ҚР мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. Маймақов Ғ.Қ. 2019ж., 238 бет. <https://aknurpress.kz/reader/web/1786>

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		
Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 15 беті

6. Бақылау сұрақтары: (кері байланыс Feedback)

1. Отбасы және неке ұғымы.
2. Неке шартын өзгерту және бұзу.
3. Баланың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды кім жүзеге асырады?
4. Неке қиюдың негізгі шарттары.
5. Қазақстандағы кәмелетке толмаған балалардың құқықтары.

1. Тақырыбы №6. Қазақстан Республикасының қаржы құқығының негіздері.

2.Мақсаты: білім алушылардың Қазақстан Республикасының Қаржы құқығының негізгі ережелерін меңгеруі

3.Дәріс тезистері:

1. Қаржы құқығы: түсінігі, әдістері, принциптері.
- 2.Мемлекеттің қаржылық қызметі. Ақша қаражаттарын қалыптастыру, бөлу және пайдалануды ұйымдастыру әдістері. Қаржылық жоспарлау.
- 3.Қаржылық бақылау - ұғым және түрлері. Бюджеттік құқық, бюджет, бюджеттік жүйе және бюджеттік процесс ұғымы.
- 4.Салық құқығы ұғымы. Құқықтық реттеу әдістері және салық құқығының принциптері. Салық қатынастарының субъектілері. Мемлекеттің салық қызметі.
- 5.Салықтар және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер: түсінігі, функциялары, түрлері.

Қаржы құқығы - құқықтың жетекші және маңызды саласы. Қаржы мемлекеттің материалдық өмір сүру негізіне қызмет етіп, оның қызметін ақшалай қамтамасыз етудің қайнар көзі болып табылады. Қаржы тетіктері арқылы мемлекет елдің экономикалық дамуына белсенді ықпал етеді. Қаржы құқығы жоғарғы заң оқу орнының құқықтану мамандығының студенттеріне арналған міндетті пән болып табылады.

Қаржы құқығы ғылымы адамзаттың практикалық қажеттіліктерінен туындады және басқа ғылымдардың; мемлекеттік және полиция құқығы, саяси экономия және қаржы ғылымдары құрамында "тәжірибе жинақтаудан өтіп" түпкілікті өзін мойындатты. Орта ғасырлардың ауысымына келген соңғы төрт ғасыр, экономикалық және қаржы ерекшеленеді; ірі компаниялардың санының көбеюімен, банк ісінің дамуымен өнеркәсіп орнының өсуімен өзіндік орнын белгіледі. Егер орта ғасырлардың типтік өкілдері монахтар, феодалдар мен шаруалар болса, XVI-XVII ғ.ғ. кейіпкерлер; жігерлі кәпестер, мануфактура иелері мен банкирлер болды. Ақша — адамдардың мінез-құлқын билеп айқындауға көшті. Мемлекет өміріндегі қаржының маңызды ролі мемлекеттанушылар мен полиция қызметкерлері еңбектерінде көрініс тапты. Мемлекеттік қаржының проблемаларын мемлекеттанушылар өз еңбектерінде тұңғыш рет ашып жаза бастады.

Француз құқықтанушысы Ж.Боден (XVI ғ) "Мемлекет туралы алты кітап" деп аталған шығармасында мемлекеттің қаржылай табыс көздерінің тізімін келтіріп сонымен бірге халықтан салықты тиімді түрде жинау мәселесін алға тартады.

Ағылшын мемлекеттанушысы Т.Гоббе (XVII ғ) үкімет тарапынан бұқара халыққа төленетін "қаржылай алым жеңілдеу болуға тиіс" деп келе, алым төлеуде халықты "жүнін қырықтырғызам деп терісін сыдыртқысы" келмейтін қойға теңейді. "Заңдар рухы туралы" деп аталатын еңбегінде француз мемлекеттанушысы Ш.Монтескье (XVIII ғ) абсолютизмнің қарсыласы ретінде, мемлекеттің қаржы саясатының негізгі мәселелері парламентте шешілуге тиіс, атқарушы биліктің қызметі - парламент қабылдаған қаржы заңдарын орындау — деп тұжырымдайды. Қаржының ролі және оның құқықпен бекітілуі полиция құқығы саласындағы

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		
Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 16 беті

еуропа мамандары: француз Деламар және неміс ғалымдары Юсти мен Зонненфельстің еңбектерінде нақты айшықталған. Бұлардың арасында ерекше бөліп Юстидің "Салықтар мен алымдар туралы толығырақ пайымдаулар" (1755) және "Қаржы жүйесі" (1766) деп аталған еңбектерін айта кетуіміз қажет.

Тағы бір көрнекті полиция қызметкері Зонненфельс "Қаржы, коммерция және полицияның негізгі бастаулары" деп аталған аса ірі еңбегінде, Юстамен қатар мемлекеттік қаржының жалпы жүйесін, жасап, осы жүйенің қалыптасуындағы заңның ролін айқындады.

Осынау оқу құралында қаржы құқығының негізгі салаларынан нақты түсініктер берілген.

Қаржылық жоспарлау - қаржы құқығындағы негізгі экономикалық процесстердің бірі ретінде оқулықта беташар бөлім ретінде басталса, бюджет процесстері қаржы жүйесіндегі ең негізгі фактор ретінде кең көлемде баяндалып өткен. Сонымен қатар осы бөлімде шет елдердің бюджет жүйесіне де нақтылай түсініктер беріліп, шолу жасалынған. Оқулықта қаржы тетіктерінің негіздеріне жататын салық жүйесіне де өзіндік анықтама беріліп салықтың пайда болу даму тарихына да кеңінен тоқталған. Негізгі бөлімнің тағы бір элементі және негізгі буындарының бірегейі банк жүйесі және оның құқықтық реттелуі де өте өсерлі баяндалған. Екінші бөлімде бөлемнің барлық мемлекеттерінің ақша бірліктері мемлекеттік басқару нысандары және астаналарының атаулары көрсетілген, құнды ақпараттың қызметі де бар фактілер келтірілген

Мемлекеттің қаржылық қызметі

Мемлекеттік және жергілікті бюджеттердің құқықтық формасы және рөлі

Мемлекеттік және жергілікті бюджеттер кез-келген басқа мемлекеттегі сияқты Республикамызда қаржы жүйесінің орталық буыны болып табылады. Бюджет мемлекеттің қажетті атрибуты және оның тәуелсіздігінің негізгі ақша қорлары қалыптасып, олар үшін жалпы мағынадағы міндеттерді шешуді қамтамасыз етеді және мемлекеттік, жергілікті билік органдарының функцияларын жүзеге асыруға қаржылай негіз жасайды. Материалдық аспектіде мемлекеттік бюджет, жергілікті бюджет сияқты белгілі бір мемлекеттің масштабында орталықтандырылған ақша қорын білдіреді.

Бюджеттің материалдық мазмұны қозғалмалы, ондағы шығарылған ақша көлемі үнемі ауысып, түсім түрлері, шығыстардың бағыты да ауысып тұрады. Бірақ бюджеттің негізі оның қаржыларын шоғырландырып және пайдаланумен байланысты. Қоғамдық қатынастарда, немесе айтқанда бюджеттің экономикалық қатынастардың жиынтығын білдіреді. Бюджетте мемлекеттің қаржы ресурстарының неғұрлым ірі бөлігі шоғырланады. Бюджет түсінігінің заңсыз аспектісіне келсек, бұл жағдайда ол құқықтық акт ретінде қарастырылады.

Бұл шығынды бюджет мемлекеттік немесе жергілікті құрылымдардың белгілі бір мемлекеттік биліктің өкілетті органдары арқылы бекітілген, орталықтандырылған ақша қорларын пайдалану, бөліу және құрудағы негізгі қаржы жоспары. Берілген қаржы жоспары бюджет қатынастары қатысушыларының заңдық құқықтары мен міндеттерін бекітеді. Заңда бюджеттің заңдық сипаттамасы меншік құқығы тұрғысынан баяндалады. Азаматтық құқыққа (кодекс) сәйкес мемлекеттің қаржысы және басқа да мемлекеттік кәсіпорындарға мекемелерге бекітілген мемлекет мүлкі, Қазақстан Республикасының мемлекеттік қазынасын құрайды. Сонымен, мемлекеттік бюджет қаржысы мемлекеттік қазынаның бір бөлігін құрайды. Бюджеттің негізі мен оның рөлі туралы толық түсінік алу үшін бұл категорияны түрлі аспектіде қарауға тура келеді.

Бюджеттің рөлі оның мемлекеттік қызметінің қаржылық базасын жасаудан, олардың міндеттерін орындаудан байқалады.

Сонымен бірге, мемлекеттік аппарат және жергілікті басқару органдары сол бюджеттің қаржысынан құралады. Мұнда сондай-ақ, өкілетті органдар және атқарушы органдар, құқық

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 17 беті

қорғау органдары да кіреді. Бюджетте шоғырландырылған қаржылар мемлекеттің әлеуметтік экономикалық қаржылар саясатын, қорғанысты қамтамасыз ету және елдің қауіпсіздігін сақтауға арналады. Бюджеттің көмегі арқылы мемлекеттік және жергілікті халық шаруашылығы салаларының бірқалыпты жұмысын, әскери-өнеркәсіп кешенін дамытуды, қоршаған табиғи органы қорғауды, ғылыми-техникалық потенциалды және еліміздің мәдениетін дамытуды, халықтың өмірінің материалдық деңгейін қолдау және олардың жекелеген топтарын аймақтардың әлеуметтік экономикалық деңгейін теңестірудің, қылмыспен күрестің бағдарламалары жүзеге асырылады. Бюджет жүйесінде ірі ақша қорларының шоғырлануы бүкіл елдің территориясында экономика мен мәдениетінің бір қалыпты дамуын қамтамасыз етеді, оның аумағындағы өндіргіш күштердің үйлесімді орналасуына, әкеледі. Бюджет мемлекеттің иелігіндегі күшті басқарушы механизм бола отырып оның қаржы саясатының жүргізушісі болады, жергілікті бюджеттер жүргізушісі болады; жергілікті бюджеттер жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытудың қаржылық негізі болып қызмет етеді.

Мемлекеттік бюджеттің мәні онда шоғырланған қаржылардың көлемімен өлшенбейді. Бюджетпен тікелей өзарабайланысты және оның ықпалымен қаржы жүйесінің барлық басқа буындары қызмет етпейді. Бюджеттің болуы қоғамның тұтынуына қаржы бөлгенде манерлеуге мүмкіндік жасайды. Нәтижесінде бюджет қоғамның дамуының нақты кезеңінде, неғұрлым маңызды міндеттерді шешуге қызмет етеді.

Бюджет Қазақстан Республикасының халықаралық байланыстарының дамуына да ықпал етеді, соның ішінде оның ТМД мемлекеттерімен арақатынасын да нығайтады. Осылайша бюджет жүйесінде ұлттық табыстың бір бөлігі шоғырланып, жалпы мұқтаждарға экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларды, қорғаныс пен еліміздің қауіпсіздігін нығайтуға бағытталады. Бюджеттің маңызды ролін айта отырып қаржы жүйесіндегі және экономикадағы дағдарысты құбылыстар мемлекеттік және жергілікті бюджеттерге өз бекітілген міндеттерін толық көлемін де ашуына мүмкіндік бермейтінін де атап өтуге тура келеді. Бюджет саясатындағы осындай жағымсыз факторлар болып, бюджет тапшылығын (шығыстардың кірістерден асып түсуі), түрлері деңгейіндегі бюджеттердің арасында қаржы бөлінісі кезінде қайшылықтардың ұшығуы, бюджеттің өз уақытында бекітілімеуі, табыстардың белгіленген мөлшерде жиналмауы, қарыз қаржылардың үлкен көлемдегі салмағы.

Шет елдердің бюджет құқығының принциптері мен негіздері

Бюджет - бұл жалпы түсінік ол түрлі кезеңнің ішінде мемлекеттік шығыстар мен кірістерді жоспарлап бейнелейтін, әр түрлі қаржы құжаттарын біріктіреді. Бюджет термині ескі француз сөзі - - шағын портфель деген сөз онымен британ канцлері Парламент сессиясына келіп өзінің жыл сайынғы қаржы баяндамасын жасаған. Одан бюджетті (портфельді) ашып депутаттарға онда орналасқан үкіметтің саяси және экономикалық бағдарламасын жасауға қажетті қаржы құжаттарын көрсетуді талап еткен. Бюджет экономикалық және заңдық категория. Заңдық мағынада бюджет заңда бекітілген процедураға сай үкіметтің өкілді органы арқылы қабылданатын және жасалатын бірқатар қаржылық-құқықтық актілерді білдіреді. Бюджетті шартты түрде екі топқа белуге болады:

1. Негізгі құжаттар.

2. Қосымша құжаттардан құралған бірқатар қаржы құжаттардан тұрады.

Бірінші топқа әр мемлекетте әр түрлі атқа ие қаржы заңдары жатады. Мысалы: Швецияның мемлекеттік бюджеті туралы заң, Францияның қаржы туралы заңы. Екінші топқа өткен қаржы жылындағы арнаулы бюджеттік зерттеулер көрсеткіші мен экономикалық талдаулары бар құжаттар және қаржы заңдарына қосымшалар жатады. Кейбір елдерде мысалы, Финляндия мен Норвегияда бюджет заң формасында бекітілмейді, арнаулы парламенттік резолюция қабылдау

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 18 беті

жолымен қабылданады. АҚШ-та бюджет қос палатаның сәйкес келетін резолюциясына сай қабылданады да арнаулы міндетті заңдық күші болмайды.

Бірақ оның негізінде екі қаржылық заң жобасы: а) рұқсат ететін билль, экономикалық жоба мен оның қаржыландырылуын қарастыратын; б) ассигнования жөніндегі билль, қаржымен жобаларды ақшалай қамтамасыз етуге Қазынашылыққа берілген тапсырмаларды қамтитын жоба қабылданады. Басқа мемлекеттердің бәрінде бюджет қаржы жөніндегі бірыңғай заң формасы түрінде қабылданады.

Бюджет табыстарын құқықтық реттеу.

Егер заңда өзгеше көзделмесе есепке алуға жатқызылған салық сомасының салық кезеңі ішінде есептелген салық сомасынан асып кетуі қосылған күнге салынатын салық жөніндегі алда тұрған төлемдердің есебіне жатқызылады. Егерде заңда өзгеше көзделмесе есепке алуға жатқызылған салық сомасының салық кезеңі ішінде есептелген салық сомасынан асып кетуі, егерде мына шарттар орындалатын болса қосылған күнге салынатын салықты төлеушіге қайтарылады:

1. Қосылған күнге салынатын салықты төлеуші нөлідік ставка бойынша салық салынатын товарларды, жұмыстарды, қызметтерді үнемі өткізуді жүзеге асырса.
2. Тоқсан ішінде нөлідік ставка бойынша салық салынатын өткізу жөніндегі айналым қайтарып алуға өтініш берілгеннен кейінгі айда өткізу жөніндегі жалпы салық салынатын айналымның кемінде 70 процентін құраса.

Салық туралы заңның 258 бабында белгіленген шарттар орындалмаған жағдайда аталған сома нольдік ставка бойынша салық салынатын айналымның мақсаттары үшін өткен салық кезеңдері үшін қосылған күнге алынатын салық жөніндегі оның міндеттемесін есепке ала отырып товарлар, жұмыстар, қызметтер бойынша есепке алынуға жатқызылған салық сомасы бөлігінде қосылған күнге салынатын салықты төлеушіге қайтарылады.

Жоғарда аталған жағдайға сәйкес қайтарылуға жататын қосымша күнге салынатын салықтың сомасын анықтау кезінде Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен ашылған Қазақстан Республикасындағы салық төлеушінің шоттарына ақша түсімі шетелдік валютамен түскен товарлар эксперты есепке алынады.

Егер нөлідік ставка бойынша салық салынатын айналымдары бар қосылған күнге салынатын салықты төлеуші қосымша күнге салынған салықтың сомасын қайтару туралы салық органына өтініш жасамаса онда жоғарда аталған асып кету есепті салық кезеңінен кейінгі салық кезеңіне есептеледі.

Жоғарда аталған қосылған күнге салынатын салық:

1. шағын бизнестің субъектілері.
2. шаруа қожалықтары.
3. заңды тұлғалар ауылшаруашылығы өнімін өндірушілер үшін белгіленген бюджетпен есеп айырысуды арнайы салық режимінде жүзеге асыратын қосылған күнге салынатын салықты төлеушілерге қайтарылмайды.

Бюджеттен

1. Жоғарыда көрсетілген қосылған күнге салынатын салықтың асып кетуі.
2. Жеткізуші немесе жоғарда көзделген жағдайларда грант іс,аражаты есебінен алынатын товарлар, жұмыстар, қызметтер бойынша импорт кезінде төленген қосымша күнге салынатын салық.
3. Дипломатиялық және оларға теңестірілген өкілдіктер шетелдік дипломатиялық және оларға теңестірілген өкілдіктердің ресми пайдалануы және оларға теңестірілген өкілдіктердің ресми пайдалануы және осы өкілдіктердің дипломатиялық әкімшілік-техникалық персоналы олардың отбасыларының олармен бірге

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		044-39/11- 60 беттің 19 беті
Дәріс кешені		

тұратын мүшелерін қоса есептегенде жеке басының жағдайларына пайдалануы үшін товарлар, жұмыстар, қызметтер жөніндегі жеткізушіге төленген қосылған салынатын салық.

4. Бюджетке артық төленген қосымша күнге салынатын салықтың сомасы қайтаруға жатады.

Жоғарыда көрсетілген жағдайда қосымша күнге салынатын салықты қайтару қосылған күнге салынатын салықты төлеушінің уәкілетті мемлекеттік орган белгіленген нысан бойынша салықты қайтару туралы өтінішін салық органы алған сәттен бастап 60 күн ішінде және:

1. салық кезең ішіндегі қосылған күнге салынатын салық жөніндегі декларациясы;
2. салық заңына сәйкес товарларды, жұмыстарды, қызметтерді экспорттауды растау үшін қажет құжаттар;
3. салық органдары жүргізген салықты тексеру актісіне сәйкес нольдік ставка бойынша салық салынатын айналымдар жөнінде қайтаруға қойылған салық сомасының дұрыстығын растау негізінде жүргізіледі.

Қосымша күнге салынатын салықты қайтару:

1. қосылған күнге салынатын салықты төлеушінің бюджетке төленетін басқа салықтар және бюджетке төленетін міндетті төлемдер бойынша берешектерін өтеу есебіне есепке алу;
2. товарлардың импорты кезінде төленуге жататын қосымша күнге салынатын салық есебіне есепке алу;
3. Қазақстан Республикасында қосымша күнге салынатын салықтың резидент емес төлеушісі еместен алынған жұмыстар, қызметтер үшін төленуге жататын қосылған күнге салынатын салықтың есебіне есепке алу;
4. қосылған күнге салынатын салықты төлеушінің банктік шотына ақша аудару жолымен жүргізіледі.

Қосылған күнге салынатын салықты қосылған күнге салынатын төлеушінің банктік шотына қайтару оның басқа салықта және бюджетке төленетін басқада міндетті төлемдері бойынша берешегі болмаған кезде жүргізіледі. Бұнда салық сомасы осы берешекті өтеуге жатқызылады.

Қосылған күнге салынатын салықтың артық төленген сомасын бюджетке қайтару заңда белгіленген тәртіппен қайтарылады.

Товарларды, жұмыстарды, қызметтерді жеткізушілерге сондай ақ грант қаражаттары есебінен алынған импорт кезінде төленген қосымша күнге қойылатын салықты бюджетке қайтару мына шарттарды сақтаған жағдайда:

1. Қазақстан Республикасының мемлекеттік органы грант туралы шарттың бір тарауы болып Қазақстан табылса;
2. Товарларды өткізу немесе импорттау жұмыстарды орындау, қызмет көрсету гранттың мақсатын жүзеге асыру үшін шартта ҚР атынан іс-қимыл жасайтын мемлекеттік орган тағайындаған атқарушы агентпен жасасқан шартқа сәйкес жүзеге асырылса салық органдары 30 күн ішінде жүргізеді.

Грант қаражаты есебінен қосымша күнге салынатын салықтың төленгенін растайтын және салықты бюджетке қайтаруды жүзеге асыру үшін негіз болып табылатын құжаттардың тізбесін уәкілетті мемлекеттік орган белгілейді.

Жоғарда аталған қосымша күнге салынатын салықтар бюджетке қайтару, егерде ҚР-сы қатысушысы болып табылатын халық-аралық шарттарда мұндай бюджетке қайтару кезкелген жағдайда жүргізіледі. Қосымша күнге салынатын салықты ҚР-сында аккредиттелген дипломатиялық және оларға теңестірілген өкілдіктерге қайтару осы дипломатиялық және оларға теңестірілген өкілдіктер жасаған құрама ведомстердің және

ОҢТҮСТІК QAZAQSTAN MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 20 беті

қосымша құнға салынатын төлену фактісін растайтын құжаттардың (шот-фактуралардың, чектердің және т.б.) көшірмелерді негізінде жүзеге асырылады.

Құрама ведомстер (реестрлер) уәкілетті мемлекеттік орган белгілеген нысанда орындалады және дипломатиялық және оларға теңестірілген өкілдіктер жанама салық (қосымша құнға салынатын салық және акциз) бойынша жеңілдіктер беру кезінде өзаралық принципті сақтау жөніндегі Ноталарымен алмасуды қуаттау үшін ҚР-ның Сыртқы істер министрлігіне тапсырылады. Қуатталғаннан кейінгі құрама ведомстер (реестрлер) қайтаруды уәкілетті мемлекеттік орган белгілейтін салық органына тапсырылуға жатады.

Егерде құрама ведомстерге (реестрлерге) қоса тапсырылған құжаттарда қосымша құнға салынатын салық сомасы жеке жолмен бөлініп көрсетілмесе, салық бойынша қайтарымды алу құқығы тауарларды, жұмыстарды, қызметтерді жеткізушілерден олардың қосылған құнға салынатын салық шот-фактураға енгізуі туралы растауы алынғаннан кейін болуы мүмкін.

Салық дипломатиялық және оларға теңестірілген өкілдіктерге қайтару ҚР-ның Сыртқы істер министрлігінен құрама ведомстерді (реестрлерді) алғаннан кейін 30 күн ішінде жүзеге асырылады.

Бюджеттен қайтарылуға тиіс салық сомалары дипломатиялық және оларға теңестірілген өкілдіктердің тиісті шотына аударылады.

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

1. Экономикалық және құқықтық білім негіздері :оқу құралы / Б. С. Битенова, Л. К. Мағзумова, А. А. Ахатова. - Қарағанды : АҚНҰР, 2019. - 310 бет с
2. Маймақов, Ғ. Қ. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы:оқулық . - Алматы : ҚРЖоғарғы оқу орындарының қауымдастығы, 2013

Қосымша;

1. Шо Малколм Н. Халықаралық құқық. 1-кітап = Internationallaw :оқулық / Н.Шо. Малколм ;Қаз. тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - [б. м.] :Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 584 бет. с. : (Рухани жаңғыру)
2. Шо Малколм, Н. Халықаралық құқық. 2-кітап [Мәтін] = Internationallaw :оқулық / Н.Шо. Малколм ; Қаз.тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - Алматы : Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 624 бет.с

Электрондық ресурстары:

- 1.Құқық негіздері.Қазақбаева Ж.Р. , 2019оқу құрал / ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/reader/web/2240>
2. Мемлекет пен құқықтың жалпы тарихы. Қазіргі заман. 2019ж. 142 бет. Идрисов К.З. <https://aknurpress.kz/reader/web/2163>
3. ҚР мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. Маймақов Ғ.Қ. 2019ж., 238 бет. <https://aknurpress.kz/reader/web/1786>

6. Бақылау сұрақтары: (кері байланыс Feedback)

- 1.Қаржы дегеніміз не?
- 2.Қаржы қызметін қандай мемлекеттік билік органы жүзеге асырады?.
- 3.Қаржы құқығының субъектісі кім болып табылады?

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 21 беті

1.Тақырыбы №7. Қазақстан Республикасының еңбек құқығы және әлеуметтік қамсыздандыру құқығы.

2.Мақсаты: білім алушылардың Қазақстан Республикасының еңбек құқығының және Қазақстан Республикасының әлеуметтік қамсыздандыру құқығының негізгі ережелерін меңгеруі

3.Дәріс тезистері:

- 1 Еңбек құқығының түсінігі, пәні, әдісі және қайнар көздері.
- 2 Еңбек шарты: ұғымы, тараптары, мазмұны. Еңбек тәртібі. Жұмыс уақыты және демалыс уақыты.
- 3 Еңбек шарты тараптарының материалдық жауапкершілігі.
- 4 Қауіпсіздік және еңбекті қорғау. Еңбек даулары.
- 5 Әлеуметтік қамсыздандыру құқығының ұғымы, жүйесі және қайнар көздері.

Еңбек құқығының принциптері еңбек қатынастарын және олармен тығыз байланысты қоғамдық қатынастарды реттеу кезінде басшылыққа алынатын бастапқы постулаттар, идеялар. ҚР.К-да еңбек саласындағы қатынастардағы құқықтық реттеудің мынандай принциптері баян етілген: еңбек бостандығы және өзінің еңбекке қабілеттілігіне еркін билік ету, қызмет пен кәсіп түрін таңдау мүмкіндігі, мәжбүрлі еңбекке тыйым салу және жұмыссыздықтан қорғау (24-бап), денсаулықты қорғау құқығы (29-бап), бірлестіктер бостандығына құқылы(23-бап),демалуға құқылы (24-бап). Бұл конституциялық принциптер еңбек саласындағы қатынастарды реттеудің сала аралық принциптеріне жатады, еңбек құқығында осы саланың өзіндік ерекшелігі ескеріліп отырып құқықтар нақтыланады және мынандай түрде беріледі:

1. Еңбек бостандығы еңбек шарт бостандығының салалық принципіне ауысады.
2. Еркін бірлестіктерге құқық – нақ өндірістік кәсіптік мүдделерді қамтамасыз ету және қорғау үшін кәсіптік одақтарға бірігу құқығы – еңбек құқығы принципімен ауысады.
3. Өз құқықтары мен бостандықтарын қорғау құқығы ереуілге шығу құқығын қоса алғанда, оларды шешудің заңмен белгіленген әдістерін пайдалана отырып жеке-дара және ұжымдық еңбек даулары құқығында нақтыланады.
4. Демалыс құқығы еңбек шарты бойынша жұмыс істейтін қызметкерлерге қатысты Конституцияның өзінде, заңмен белгіленген жұмыс уақытының ұзақтығына, демалыс және мерекелік күндерге, ақы төленетін жыл сайынғы демалысқа белгіленген кепілдікпен нақтыланады.

Еңбек туралы заңдардың міндеттері:

Еңбек қатынастары саласындағы күзіретті органдардың барлық жағдайларда қолдануға есептелген нормативтік нұсқаулардан тұратын құқықтық актілері құқықтың көздері болып табылады.

Еңбек туралы заңдардың негізгі міндеттері мыналар болып табылады:

- 1) еңбек саласындағы нарықтық қатынастардың құқықтық негіздерін бекемдеу
- 2) еңбек бостандығы мен еңбек туралы шарттар бостандығын бекемдеу,
- 3) еңбек қатнастарындағы қызметкерлер мен жұмыс берушінің құқықтық мәртебесін белгілеу,
- 4) әлеуметтік серіктестік қатынастарды реттеу.

Жеке еңбек шарты.

Еңбек заңдарының негізгі институттарының бірі жеке еңбек шарты болып табылады. Жеке еңбек шартының негізінде жұмыс беруші және жұмысшы мен қызметші арасындағы еңбек-құқықтық қатынастар белгіленеді.

ҚР-ғы еңбек туралы заңның 10-бабына сәйкес жеке еңбек шартының мерзімі:

- 1) белгісіз мерзімге,
- 2) белгілі бір мерзімге,

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		
Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 22 беті

3) белгілі бір жұмысты орындау уақытына немесе жұмыста уақытша болмаған қызметкерді ауыстыру уақытына жасалуы мүмкін.

Жұмыс уақыты - қызметкер жұмыс берушінің актілері мен жеке еңбек шартының талаптарына сәйкес еңбек міндеттерін орындайтын уақыт.

Демалыс уақыты – қызметкердің еңбек міндеттерін орындаудан бос және оны өз қалауы бойынша пайдалана алатын уақыты.

Жалақы – жеке еңбек шартының негізінде орындалған қызметкер еңбегіне жұмыс беруші төлеуге міндетті ақы.

Еңбекке ақы төлеуді құқықтық реттеу екі әдіспен: орталықтандырылған және жергілікті әдіспен жүзеге асырылуы мүмкін.

Жалақының негізгі жүйелеріне – мерзімді және кесімді жүйе жатады.

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

1. Экономикалық және құқықтық білім негіздері : оқу құралы / Б. С. Битенова, Л. К. Мағзумова, А. А. Ахатова. - Қарағанды : АҚНҰР, 2019. - 310 бет с

2. Маймақов, Ғ. Қ. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы: оқулық. - Алматы : ҚРЖоғарғы оқу орындарының қауымдастығы, 2013

Қосымша;

1. Шо Малколм Н. Халықаралық құқық. 1-кітап = Internationallaw : оқулық / Н.Шо. Малколм ; Қаз. тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - [б. м.] : Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 584 бет. с. : (Рухани жаңғыру)

2. Шо Малколм, Н. Халықаралық құқық. 2-кітап [Мәтін] = Internationallaw : оқулық / Н.Шо. Малколм ; Қаз. тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - Алматы : Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 624 бет.с

Электрондық ресурстары:

1. Құқық негіздері. Қазақбаева Ж.Р., 2019 оқу құрал / ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/reader/web/2240>

2. Мемлекет пен құқықтың жалпы тарихы. Қазіргі заман. 2019ж. 142 бет. Идрисов К.З. <https://aknurpress.kz/reader/web/2163>

3. ҚР мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. Маймақов Ғ.Қ. 2019ж., 238 бет. <https://aknurpress.kz/reader/web/1786>

6. Бақылау сұрақтары: (кері байланыс Feedback)

1. Еңбек құқығы нені зерттейді?

2. Жұмыс уақытын анықтаңыз.

3. Жеке еңбек шартын жасасудың нысаны қандай?

1. Тақырыбы №8. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқық негіздері

2. Мақсаты: білім алушылардың Қазақстан Республикасы Қылмыстық құқығының негізгі ережелерін меңгеруі

3. Дәріс тезистері:

1. Қылмыстық құқықтың түсінігі, пәні және принциптері. Қылмыстық құқық көздері.

2. Қылмыстық заңнаманың құрылымы. Қылмыстық құқық нормалары, олардың құрылымы, диспозициялар мен санкциялар түрлері.

3. Қылмыстық жауапкершілік ұғымы. Қылмыс ұғымы. Қылмыстардың жіктелуі. Қылмыс құрамы. Қылмыс жасау кезеңдері және қылмысқа қатысу.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		
Дәріс кешені		
044-39/11- 60 беттің 23 беті		

4. Жазалау жүйесі және түрлері

Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы — ҚР құқықтың жүйесіне кіретін өз алдына жеке құқық саласы. Ол негізінен, мемлекет, егер орындамаса, өзінің жазалайтындығын алға тарта отырып, бекіткен және санкциялаған, белгілі бір әрекеттерді жасауға тыйым салатын ережелердің жиынтығын құрайды.

Қылмыстық құқықтың реттеу аясына мемлекеттік және қоғамдық құрылыс меншік, жеке адам, құқықтық тәртіп, қоршаған орта және т. б. сияқты сан-саналы қоғамдық қатынастар, соның ішінде, басқа құқық салаларымен реттелетіндері де кіреді.

Қылмыстық құқықты, құқық салаларынан даралап алуға оның реттеу пәні, яғни қылмыс жасауға және оған белгілі бір жазалар қолдануға байланысты туатын қоғамдық қатынастар негіз болады.

Қылмыстық құқықтың реттеу әдісі қылмыстық құқықтық нормаларды бұзғаны үшін міндетті түрде қылмыстық жаза қолданылатындығымен сипатталады.

Қылмыстық құқықтық барлық нормалары екіге: Жалпы және Ерекше бөлімге бөлінеді.

Жалпы бөлім қылмыстық жауаптылықтың негіздерін, міндеттері мен принциптерін, жекелеген жаза түрлерінің қолдану шегін, оларды тағайындау тәртібін белгілейтін нормалардан, шартты түрде жаза қолдануды, қылмыстық жаза мен жауаптылықтан босатуды, үкімнің орындалуын кейінге қалдыруды реттейтін институттарды орнықтыратын нормалардан, сондай-ақ, сотталғандарды түзеу ісіне қоғамдық ұйымдар мен бірлестіктердің қатысу нысандарын көрсететін нормалардан тұрады.

Жалпы бөлімнің нормалары өзара да, Ерекше бөлімнің нормаларымен де тығыз байланысты.

Қылмыстық құқықтың басты қағидалары:

1. **Заңдылық принципі.** Ол қылмыспен күресуді заң шеңберіндегі оның талаптарын мүлтіксіз орындай отырып, жүргізуге иек артады. Ешкім де соттың үкімінсіз, яғни заңға қайшы жолмен кінәлі болып табылмайды. Сондықтан да қылмыстық заң қылмыстардың нақты тізімін көрсетеді. Қылмыстық заң нормасын ұқсастығы бойынша (аналогия) қолдануға тыйым салынады.

2. **Заң алдында азаматтардың теңдігі принципі.** Ол адамның тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне қарамай қылмыстық заң алдында бірдей жауап беретіндігін көрсетеді. ҚР Конституциясының 14-бабында «Заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең»,— делінген.

3. **Қылмыстық құқық принциптерінің енді бірі** — қылмыс жасағаны үшін *қылмыстық жауапкершіліктің тумаи қоймайтындығы*. Әрбір қылмыс жасаушы қолымен істегенді мойнымен көтеретінін біліп жүруге тиіс. Бұл принципті жүзеге асыру нысандары болып мемлекет атынан оның органдарының қылмыстық істі қозғауы, айып тағуы, соттауы, жаза тағайындауы мен орындауы болып табылады.

4. **Жеке жауапкершілік принципі.** Қылмыс жасағаны үшін заңды тұлғалардың емес, тек қана жеке тұлғалардың (адамдардың) қылмыстық жауаптылығын көрсетеді.

5. **Айыпты жауаптылық принципі** қылмыстық әрекет үшін басқа адамдар (баласы, ата-анасы т. б.) емес нақ сол әрекетті жасаушы адамды жауапқа тартуды ғана білдірмейді, сонымен қоса оны айыпты түрде жасаған адам айыпты екенін көрсетеді. Объективті айыптауға, яғни кінәсіз зиян келтіргені үшін (қапылыста, жәбірленушінің кінәсінен т. б.) қылмыстық жауаптылыққа жол берілмейді.

6. **Әділдік принципі** объективті, жеткілікті, заңға сәйкес мәліметтерге сүйене отырып қана қылмыстық жауапқа тартуға болатынын, айыптының жасаған ісі мен тартқан жазасының сәйкес болуын, бір қылмыс үшін қайталап жауапқа тартуға болмайтынын білдіреді.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		044-39/11-
Дәріс кешені		60 беттің 24 беті

7. Демократизм принципі. Сот төрелігін жүзеге асыру барысында істі қатысушылар мен сол ауданның басым бөлігі білетін тілде жүргізу, сотталушыларды егер қажет етсе, аудармашының, қорғаушының көмегімен қамтамасыз ету демократизм принципінің көрінісі болып табылады.

8. Гуманизм принципінің мәні кішігірім қылмыстарды алғаш жасаған адамдарға кешіріммен қарап, жеңіл жаза тағайындап, кейде әкімшілік жауапкершілікпен ауыстыра отырып, қылмыстық жауапкершіліктен толығымен босатудан, керісінше ауыр қылмыс жасағандарға, рецидивистерге, ұйымдасқан құрылымдардың мүшелеріне неғұрлым ауыр жаза қолданудан тұрады.

9. Қылмыстық қудалау шараларын орынды қолдану принципі. Мемлекет қылмыстық қудалауды (жазаны) қылмыс жасаушының түзеудің басқа жолы қалмағанда қолдануға шарасыздан барады. Аталмыш принциптің көрінісін жазаның көлемі мен салмағын қысқартудан, бас бостандығынан айырмайтын шаралар салмағының өсуінен, орынды жерде оларды әкімшілік немесе қоғамдық ықпал ету нысандарымен ауыстырудан, кейбір қылмыстарды әкімшілік құқық бұзушылық санаттары қатарына қосудан көрінеді.

10. Интернационализм принципі ұлттық теңдікті бұзғаны үшін басқа мемлекеттің мүддесіне, халықаралық қауіпсіздікке, ұлттар арасындағы бейбітшілікке қарсы қылмыстар үшін жауапкершілік белгілейтін нормалардан көрініс табады.

Қылмыстық заң — халықтың басым бөлігінің еркі мен құқықтық санасының көрінісі есебінде ҚР Парламенті қабылдайтын нормативтік актілердің бірегейі болып табылады.

Қылмыстық заңның негізгі міндеттеріне қылмыстық жауаптылықтың талаптары мен принциптерін, негізін, қылмыс түсінігінің жалпылама белгілердің, қоғамға қауіпті іс-әрекеттер мен әрекетсіздіктер шеңберін, қолданылатын жазалардың түрлерін анықтау жатса, осы міндеттерді орындау арқылы қылмыстың алдын алу, яғни қылмыстарды болдырмау мақсатын көздейді.

Қылмыстық заң әртүрлі мазмұнда болуы мүмкін. Ол көлеміне байланысты жеке нормалардан тұратын, бірқатар нормалардан тұратын, қылмыстық құқықтық нормалардың аяқталған жүйесінен тұратын қылмыстық заң болып үшке бөлінеді.

Қылмыстық құқықтық норма үш элементтен: гипотеза, диспозиция және санкциядан тұрады.

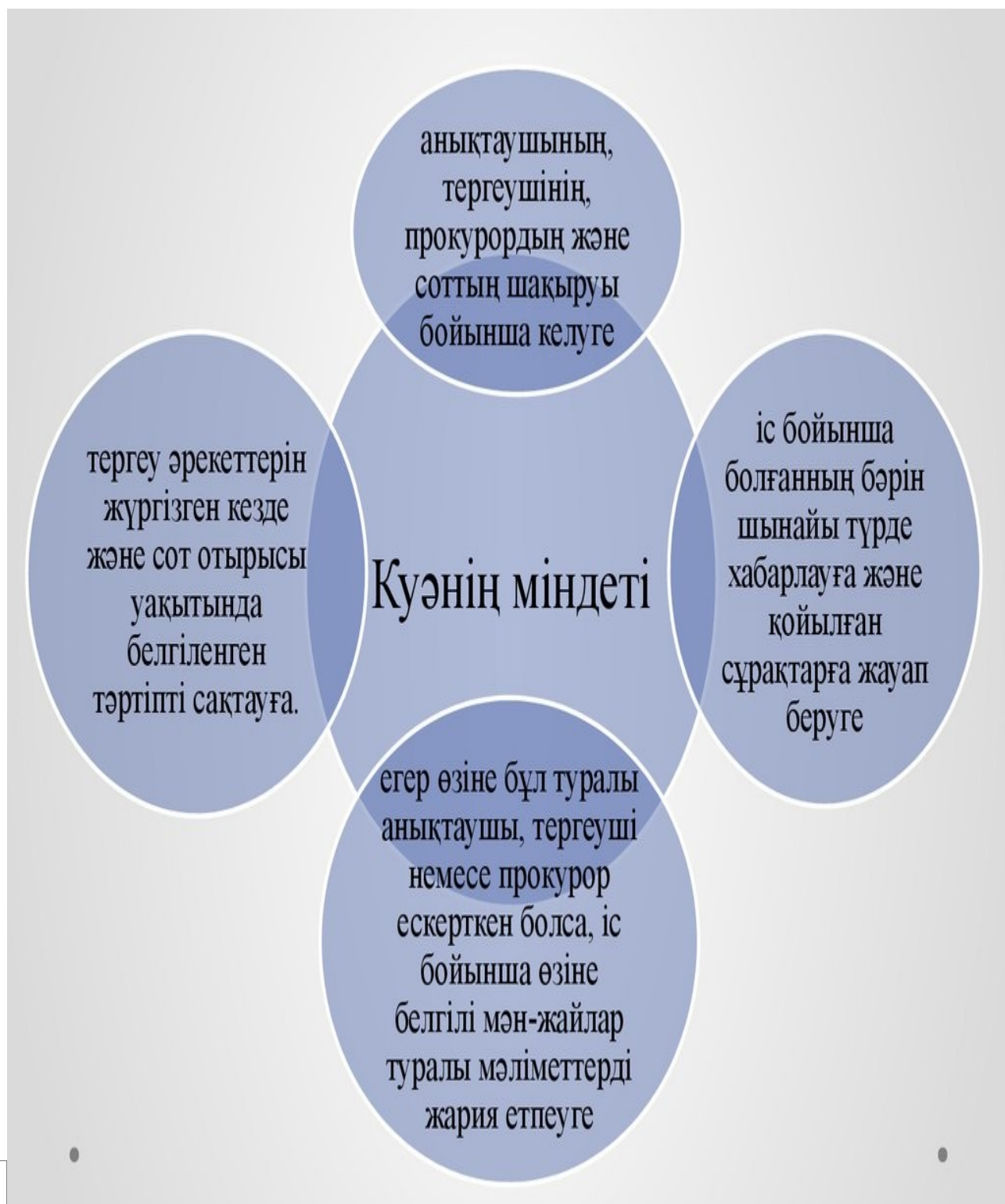
Ерекше бөлімнің ережелері, тек диспозиция мен санкцияны құрайды.

Диспозиция мінез-құлық ережелерін немесе соған байланысты белгіленген талаптарды бейнелейді.

Гипотеза — норманы іске асыру үшін қойылатын талап.

Санкция — диспозицияда көрсетілген талаптарды орындамаудан туатын салдар.

4. Иллюстрациялық материалдар: презентация

5.Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

1. Экономикалық және құқықтық білім негіздері :оқ у құралы / Б. С. Битенова, Л. К. Мағзумова, А. А. Ахатова. - Қарағанды : АҚНҰР, 2019. - 310 бет с

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 26 беті

2. Маймақов, Ғ. Қ. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы: оқулық. - Алматы : ҚРЖоғарғы оқу орындарының қауымдастығы, 2013

Қосымша;

1. Шо Малколм Н. Халықаралық құқық. 1-кітап = Internationallaw : оқулық / Н.Шо. Малколм ; Қаз. тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - [б. м.] : Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 584 бет. с. : (Рухани жаңғыру)

2. Шо Малколм, Н. Халықаралық құқық. 2-кітап [Мәтін] = Internationallaw : оқулық / Н.Шо. Малколм ; Қаз.тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - Алматы : Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 624 бет.с

Электрондық ресурстары:

1. Құқық негіздері.Қазақбаева Ж.Р. , 2019оқу құрал /

ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/reader/web/2240>

2. Мемлекет пен құқықтың жалпы тарихы. Қазіргі заман. 2019ж. 142 бет. Идрисов К.З. <https://aknurpress.kz/reader/web/2163>

3. ҚР мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. Маймақов Ғ.Қ. 2019ж., 238 бет. <https://aknurpress.kz/reader/web/1786>

6. Бақылау сұрақтары: (кері байланыс Feedback)

1.Қылмыстық құқықтың мәні қандай?

2.Қылмыс дегеніміз не?

3..Негізгі және қосымша жазаларды атаңыз.

1. Тақырыбы №9. Қазақстан Республикасының экологиялық құқық негіздері. Қазақстан Республикасының жер құқығы негіздері.

2. **Мақсаты:** білім алушылардың Қазақстан Республикасының экологиялық және жер құқығының негізгі ережелерін меңгеруі

3. Дәріс тезистері:

1. Экологиялық құқықтың ұғымы, пәні, әдісі және жүйесі.

2.Табиғатты пайдалану мен қоршаған ортаны қорғаудың негізгі қағидалары.

3.Табиғи ресурстарға меншік құқығының, табиғатты пайдалану құқығының жалпы сипаттамасы.

4.Экологиялық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілік.

5.Жер құқығы ұғымы, пәні және жүйесі.

6.Меншік құқығы, жерді пайдалану құқығы және жерге өзге де заттық құқықтар.

7.Жер заңнамасын бұзғаны үшін жауапкершілік.

Экологиялық құқық — бұл осы кезең мен болашақта адамдардың мүдделері үшін қоғам мен табиғат аясындағы қарым-қатынасқа байланысты, қоғамдық қатынастарды реттейтін, жаңа құқық салаларының бірі болып табылады?; «Экология» — бұл біздің жалпы және жалғыз үйіміз — «Жер» туралы ғылым.

Алғашқы рет бұл ғылыми терминді 1866 жылы неміс ғалымы Геккель ұсынып және ұзақ уақыт бойы тек биология ғылымы негізінде тар аяда қолданылды.

Ол адамға байланысты негізгі 3 түрлі қызметті атқарады:

Жердегі өмірге қажетті биологиялық жағдайды қамтамасыз ететін экологиялық қызмет;

Адамдардың материалдық қажеттіліктерін қанағаттандырудың қайнар көзі болып табылатын экономикалық қызмет;

Адамның жан дүниесінің қалыптасуына әсер ететін негіз — құлықтылық қызмет.

Қоғам мен табиғаттың өзара байланысы негізі 2 нысандағы қоғамдық қатынастар негізінде — табиғат ресурстарын пайдалану мен табиғатты қорғауда көрініс табады. Табиғат ресурстарын

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 27 беті

пайдалану — материалдық қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған қоғамның экономикалық мүддесімен анықталады. Табиғатты қорғау — қазіргі кезең және болашақ ұрпақтар үшін қоршаған табиғи ортаның сапасымен байланысты қоғамның экологиялық даму мүддесі болып табылады. Міне тек осы жерде ғана табиғатты дамыту (жақсарту) туралы, экологиялық заңдарды сақтауға аса назар аудару керек. Қоршаған ортада — бұл әлеуметтік экологияның заты емес. Әлеуметтік экологияға, оның құрамдас бөлігі ретінде құқықтық экология кіреді. Құқықтық экология деп — қоғам мен табиғаттың өзара байланысынан туындайтын қоғамдық (экологиялық) қатынастарды реттейтін нормалардың жиынтығын айтамыз; Құқықтық экологияның анықталуының бірі болып, экология құқығы танылады. **Экология құқығы** — бұл қазіргі және болашақ ұрпақ үшін қоршаған табиғи ортаны тиімді пайдалану мен қорғауға байланысты қоғам мен табиғаттың қарым-қатынасын анықтайтын қоғамдық (экологиялық) қатынастарды реттейтін нормалардың жиынтығы. **Мемлекеттің экологиялық қызметінің дамуы** — экология құқығы деген атқа ие болған жаңа құқықтық бірліктің құрылуына алып келді.

Экология құқығының әдістері — қоғам мен табиғат арасындағы үйлесімді байланысқа жетуге бағытталған, олар табиғатқа да, қоғамға да қатысты заңдылықтардың құқықтық реттелуінің сақталуына негізделеді.

Экология құқығы 3 негізде оқытылады: пән ретінде, сала ретінде, ғылым ретінде.

Экология құқығы сала ретінде — экологиялық құқықты сала, пән ретіндегі танудың ғылыми ілімдерінің жүйесін құрайды.

«Қоршаған табиғи ортаны құқықтық қорғау — бұл мемлекеттің экологиялық функциясы көрінетін табиғатты қорғау қызметінің бір әдісі. Ол қоршаған табиғи ортаны қорғауға бағытталған заңдарды, қаулыларды, басқа да нормативтік-құқықтық актілерді шығарудан және қолданудан тұрады.

Қоршаған табиғи ортаны қорғаудың құқықтық әдісі дегеніміз экологиялық құқықтық қатынастарды реттеу мақсатында қолданылатын тәсілдердің жиынтығы.

Оларға мыналар жатады:

- а) қорғауға жататын, табиғи объектілерді белгілеу;
- ә) табиғат объектілерін қорғауды бекітетін, шектейтін, рұқсат беретін міндетті ережелері мен талаптарды анықтау;
- в) олардың сақталуы мен орындалуын бақылау;
- г) қоршаған табиғи орта заңдарын бұзғаны үшін жауапкершілік және шығындарды өтеу шараларын жүзеге асыру.

Қоршаған табиғи ортаның құқықтық нормаларын үш топқа бөлуге болады.

Бірінші топқа табиғатты қорғау заңдарының құрамына кіретін құқықтық нормалар жатады.

Екінші топқа экологиялық талаптарды көрсететін шаруашылық заңдылықтары, басқа салалар заңдылықтарының құқық нормаларынан тұрады.

Жер деген түсінікті әртүрлі мағынада қарау керек; ол біріншіден планета ретінде, екіншіден планетаның беткі қабаты ретінде, үшіншіден планетаның жер қыртысы ретінде қарауға болады.

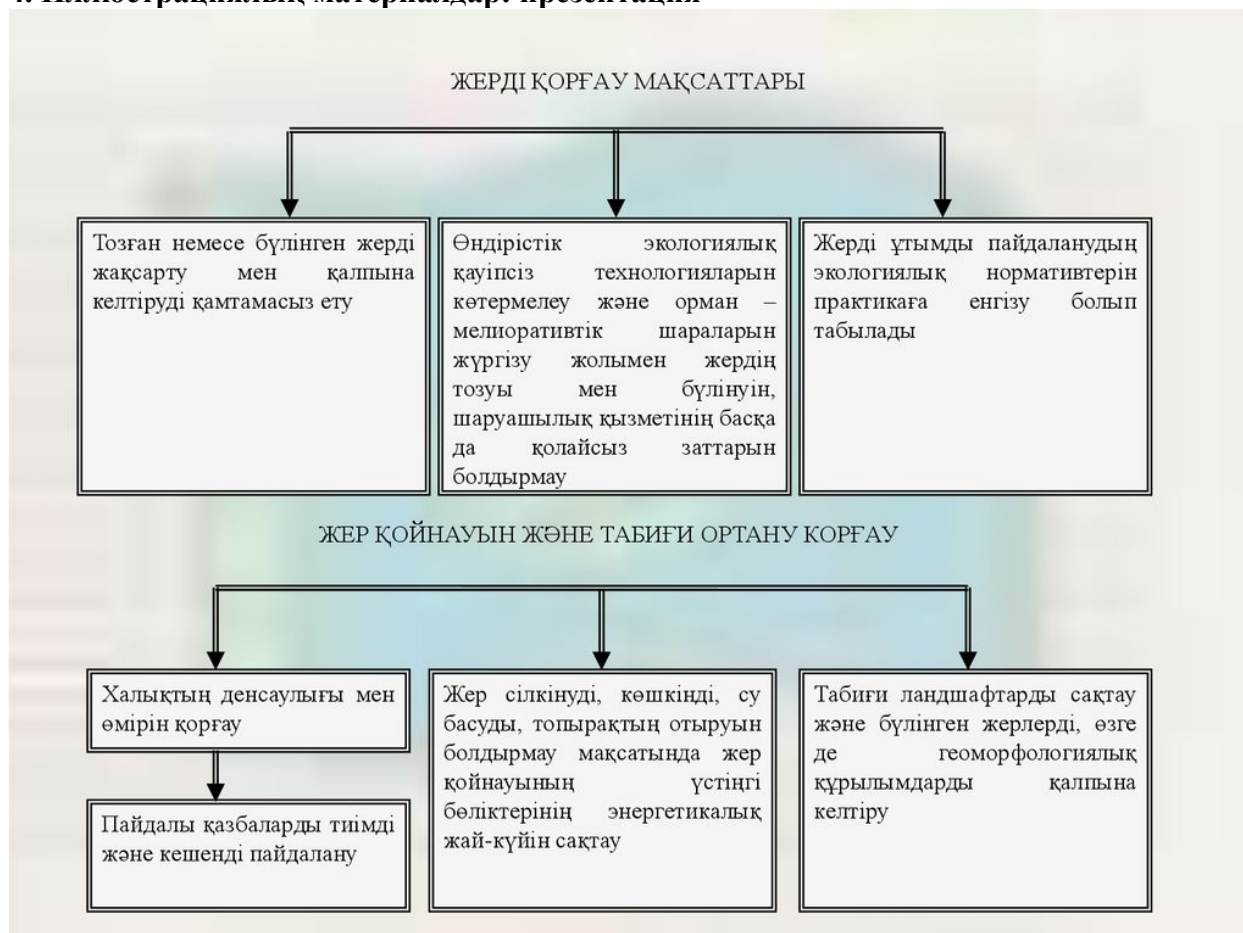
Жерді қорғаудың мақсаттары:

- 1) өндірістік экологиялық қауіпсіз технологияларын көтермелеу және орман — мелиоративтік шараларын жүргізу жолымен жердің тозуы мен бүлінуін, шаруашылық қызметінің басқа да қолайсыз зардаптарын болдырмау;
- 2) тозған немесе бүлінген жерді жақсарту мен қалпына келтіруді қамтамасыз ету;
- 3) жерді ұтымды пайдаланудың экологиялық нормативтерін практикаға енгізу болып табылады.

Жер қойнауы дегеніміз — топырақ қабатынан, ол жоқ болса — су бетінен және су қоймаларының түбінен төмен орналасқан, ғылыми-техникалық прогресті ескере отырып жер

қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізуге болатын тереңдікке созылған жер қыртысының бөлігі.

4. Иллюстрациялық материалдар: презентация

5. Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

1. Экономикалық және құқықтық білім негіздері :оқу құралы / Б. С. Битенова, Л. К. Мағзумова, А. А. Ахатова. - Қарағанды : АҚНҰР, 2019. - 310 бет с
2. Маймақов, Ғ. Қ. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы:оқулық . - Алматы : ҚРЖоғарғы оқу орындарының қауымдастығы, 2013

Қосымша;

1. Шо Малколм Н. Халықаралық құқық. 1-кітап = Internationallaw :оқулық / Н.Шо. Малколм ;Қаз. тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - [б. м.] :Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 584 бет. с. : (Рухани жаңғыру)
2. Шо Малколм, Н. Халықаралық құқық. 2-кітап [Мәтін] = Internationallaw :оқулық / Н.Шо. Малколм ; Қаз.тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - Алматы : Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 624 бет.с

Электрондық ресурстары:

1. Құқық негіздері.Қазақбаева Ж.Р. , 2019оқу құрал /

ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/reader/web/2240>

2. Мемлекет пен құқықтың жалпы тарихы. Қазіргі заман. 2019ж. 142 бет. Идрисов К.З.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 29 беті

<https://aknurpress.kz/reader/web/2163>

3. ҚР мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. Маймақов Ғ.Қ. 2019ж., 238 бет.

<https://aknurpress.kz/reader/web/1786>

6. Бақылау сұрақтары: (кері байланыс Feedback)

1. Экологиялық құқықты не оқиды?
2. Экологиялық құқық бұзушылықтың түрлерін атаңыз.
3. Экологиялық құқықтың негізгі заңнамалық көздерін анықтаңыз.
4. Жер құқығын не зерттейді?

1. Тақырыбы №10. Қазақстан Республикасының Құқық қорғау органдары.

2. **Мақсаты:** білім алушылардың Қазақстан Республикасының Құқық қорғау органдарының ұйымдастырылуы мен қызметінің негіздерін меңгеруі

3. Дәріс тезистері:

- 1 Қазақстан Республикасы құқық қорғау ұйымдары жүйесінің жалпы сипаттамасы және анықтамасы.
- 2 ҚР прокуратурасының құқықтық мәртебесі, прокуратура қызметкерлерінің өкілеттігі мен құқықтық мәртебесі.
- 3 Мемлекеттік өртке қарсы қызмет.
- 4 ҚР ішкі істер ұйымдарының құқықтық мәртебесі.
- 5 Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет және экономикалық тергеу қызметі.
6. ҚР сот билігі.
- 7.Әділет министрлігі және оның органдары.
- 8.ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті.

Құқық қорғау белгілері мен түсінігі. Мемлекет бір мезгілде құқықты құрушы бола отырып, оны орындауда бірінші мүдделі субъект болып табылады. Ол үшін мемлекет қол сұғушылықтан, бұзушылықтан, теріс пайдаланушылықтан құқық қорғайтын арнайы органдар құрады. Бұл органдардың негізгі міндеті – құқық қорғау, құқықты, заңды, қоғамның әртүрлі және жан-жақты өмірінің нормаларын қорғау, тиісінше осы органдардың атауы-құқық қорғау органдары. Галустьян мынадай анықтама береді:"құқық қорғау деп мемлекеттің басқару органдарының жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің мүдделерінің теңгерімін сақтау негізінде құқықтық тәртіпті мәжбүрлеп қамтамасыз ету жөніндегі қызметінің реттелген құқығын түсіну керек". Бұл ретте " құқық қорғау ""құқық қорғау" деп түсінілуі мүмкін.

Осы анықтамадан құқық қорғау органдарының, сол сияқты құқық қорғау органдарының екі негізгі белгісін бөліп көрсету маңызды: 1) құқық қорғауды тек қана мемлекеттік органдардың жүзеге асыруы және заңдылықты мәжбүрлеп (күшпен) жүзеге асыру мүмкіндігі.

2. Құқық қорғау органдарының түсінігі мен міндеті. Құқық қорғау органдары – құқық қорғау қызметін жүзеге асыратын, тиісті құзыреті мен осы үшін қажетті материалдық ресурстары бар органдар.

Құқық қорғау органдары өздерінің нақты белгіленген міндеттері бар мемлекет органдарының кәсіби қызметінің белгісі бойынша белгілі бір түрде окшауланған дербес тобын құрайды. Бұл міндеттер:

- 1) не бұзылған құқықты қалпына келтіру, мысалы, азаматтық құқықтық қатынастар саласында;
- 2) немесе бұзылған құқықты қалпына келтіру мүмкін болмаған кезде құқық бұзушыны жазалауда (кейбір қылмыстар жасаған кезде, мысалы кісі өлтіру кезінде);
- 3) немесе бұзылған құқықты қалпына келтіру және бір мезгілде, бұзылған құқықты қалпына келтіру мүмкіндігі бар, бірақ құқық бұзушы жазаға да лайық.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 30 беті

Құқық қорғау органдары азаматтардың өмірін, денсаулығын, мүлкін, олардың меншігін, мемлекет меншігін, мемлекеттік, қоғамдық және жеке меншік ұйымдарды қорғайды, мемлекет пен оның институттарын, табиғатын, жануарлар әлемін және т. б. қорғайды.

Осы ұйғарымның елеулі белгілері мыналар болып табылады: а) құқық қорғау органының құқықтары мен міндеттері құқық нормаларымен реттелген; б) әрбір құқық қорғау органы өз қызметін ерекше іс-әрекеттер жүргізу жолымен жүзеге асырады; в) құқық қорғау органының ерекше іс-қимылдарының мәжбүрлеу сипаты; г) ерекше іс-әрекеттерді жүзеге асырудың белгілі бір іс жүргізу нысаны. Барлық төрт белгі болған жағдайда ғана сол немесе өзге мемлекеттік органды құқық қорғау органдарына жатқызуға болады.

3. Құқық қорғау органдарының қызметі мен тағайындалуы. Құқық қорғау органдарының қызметі мен тағайындалуы олардың тікелей міндеттері арқылы көрінеді. Мемлекеттің құқық қорғау қызметінің міндеттері туралы мәселе әзірге заңнамалық тәртіппен нақты шешілмеген. Өзінің мазмұны бойынша құқық қорғау қызметі бір күрделі болып табылмайды. Оның көптүрлілігі нақты функциялардың салыстырмалы әр түрлілігінде көрінеді, оның ішінде ол қолданылады. Мұндай функциялардың қатарына жатқызу керек:

- конституциялық бақылау;
- сот төрелігі;
- сот қызметін ұйымдастырушылық қамтамасыз ету;
- прокурорлық қадағалау;
- қылмыстарды анықтау және тергеу;
- заң көмегін көрсету және қылмыстық істер бойынша қорғау.

Осы бағыттардың әрқайсысы өз нәтижелеріне қол жеткізуге бағытталған: ҚР Конституциясы нұсқамаларының бұзылуын жою; азаматтық және қылмыстық істерді, әкімшілік құқық бұзушылық туралы материалдарды әділ қарау және шешу; соттардың қалыпты қызметі үшін жағдай жасау; прокурорлық ден қою құралдарының көмегімен заңды бұзушылықтарды анықтау және жою; қылмыстарды ашу және оларды жасауға кінәлі адамдарды әшкерелеу, сотта нақты істерді қарау үшін материалдар дайындау; қылмыстық және қылмыстық істерді, әкімшілік құқық бұзушылық туралы; қажет болған барлық адамдарға, әсіресе қылмыстық жауапкершілікке тартылған адамдарға білікті заң көмегін пайдалану мүмкіндігін беру, сондай-ақ басқа да заң қызметтерін көрсету. Мұндай нәтижелерге сайып келгенде қол жеткізу құқық қорғау қызметінің жоғарыда аталған жалпы міндеттерінің орындалуын қамтамасыз етеді.

4. Қазақстан Республикасындағы соттар жүйесі.

Қазақстан Республикасының Конституциясына және 2000 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына сәйкес Қазақстанның сот жүйесін Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты мен жергілікті соттар құрайды.

Заңның 17-бабының 1-тармағына сәйкес Жоғарғы Сот жалпы юрисдикция соттарының соттауына жататын азаматтық, қылмыстық және өзге де істер бойынша жоғары сот органы болып табылады, заңда көзделген іс жүргізу нысандарында олардың қызметін қадағалауды жүзеге асырады және сот практикасы мәселелері бойынша түсініктемелер береді.

Жоғарғы Сот судьяларының жалпы санын Жоғарғы Сот Төрағасының ұсынуы бойынша Президент белгілейді. Жоғарғы Сот Төрағадан, алқа төрағалары мен судьялардан тұрады.

Жоғарғы Сот Органдары:

1. қадағалау алқасы;
2. азаматтық істер жөніндегі алқа;
3. қылмыстық істер жөніндегі алқа;
4. соттың жалпы отырысы;

Жоғарғы Сот жанынан ғылыми-консультативтік кеңес құрылады.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		
Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 31 беті

Жергілікті соттар жүйесіне: облыстық және оларға теңестірілген соттар (республика астанасының қалалық соты, Республикалық маңызы бар қалалардың қалалық соттары, мамандандырылған сот – Қазақстан Республикасы Әскерлерінің әскери соты); аудандық және оларға теңестірілген соттар (қалалық, ауданаралық, мамандандырылған сот – гарнизонның әскери соты) жатады.

Қазақстан Республикасында мамандандырылған соттар - әскери, экономикалық, әкімшілік және т. б. құрылуы мүмкін.

Облыстық және оған теңестірілген соттардың органдары, Заңның 11-бабы:

- 1) қадағалау алқасы;
- 2) азаматтық істер жөніндегі алқа;
- 3) қылмыстық істер жөніндегі алқа;
- 4) соттың жалпы отырысы;

Аудандық (оларға теңестірілген соттар) сот уәкілетті органның Жоғарғы сот төрағасымен келісілген ұсынысы бойынша Президент сот құрады, қайта ұйымдастырады және таратады.

Судьялардың санын осы Сот Төрағасының ұсынысы негізінде уәкілетті орган белгілейді. Судьялардың жалпы санын уәкілетті органның ұсынуы бойынша Қазақстан Республикасының Президенті бекітеді.

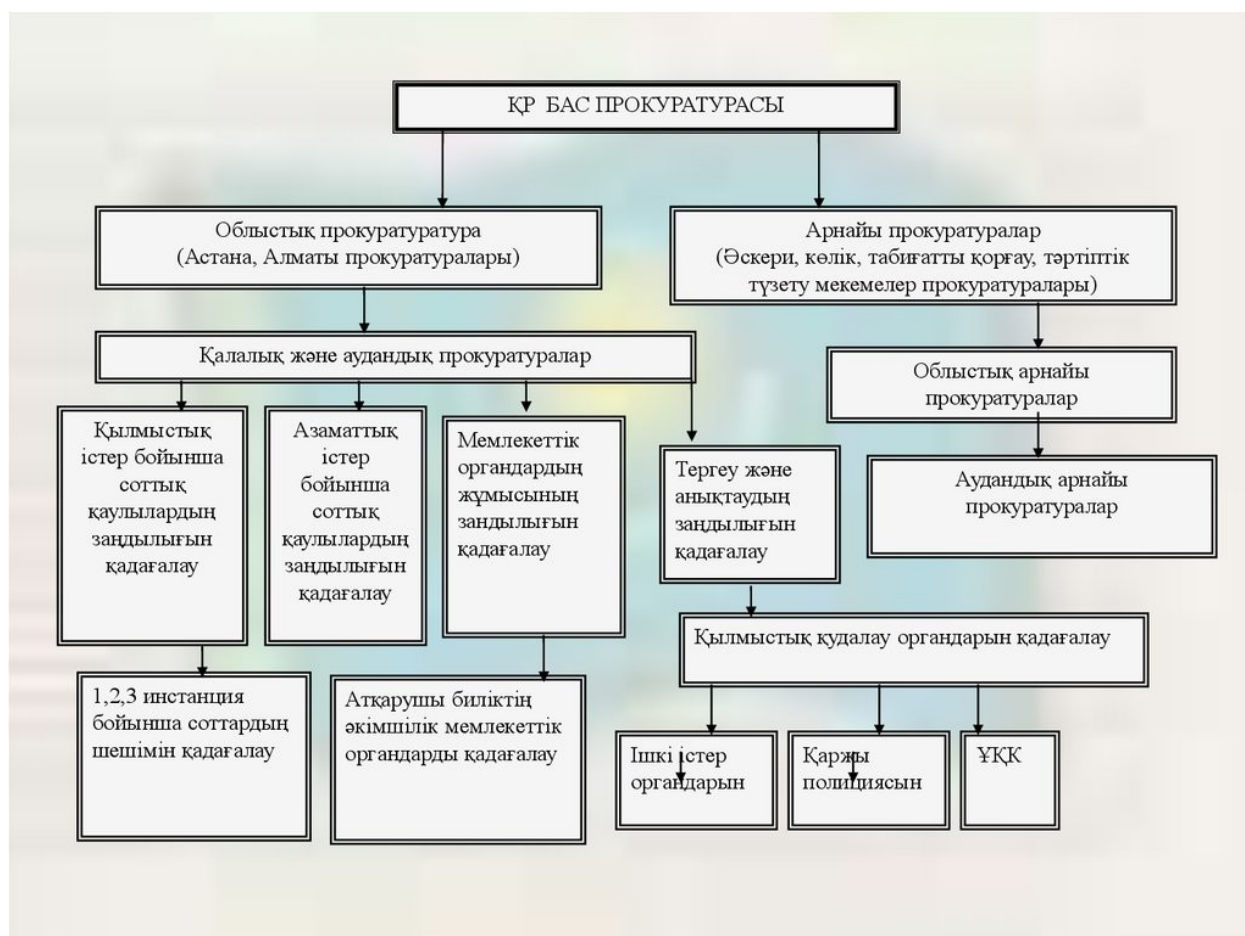
Аудандық сот Конституцияға және конституциялық заңға сәйкес тағайындалатын Төрағадан және судьялардан тұрады.

Қазақстандағы судьялар мәртебесі

Заңның 23 бабына сәйкес, судья Қазақстан Республикасында сот билігін тасымалдаушы болып табылады. Ол конституциялық тәртіппен сот төрелігін жүзеге асыруға және өз міндеттерін кәсіби негізде атқаруға құқылы.

Барлық судьялар тең мәртебеге ие және бір-бірімен тек өкілеттіктермен ерекшеленеді. Судьялардың өз өкілеттіктерін жүзеге асыруы кезіндегі талаптары мен өкімдері барлық мемлекеттік органдар, ұйымдар, лауазымды адамдар мен азаматтар үшін міндетті

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация

Әдебиеттер:

Қазақ тілінде:

Негізгі:

1. Экономикалық және құқықтық білім негіздері :оқу құралы / Б. С. Битенова, Л. К. Мағзумова, А. А. Ахатова. - Қарағанды : АҚНҰР, 2019. - 310 бет с
2. Маймақов, Ғ. Қ. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы:оқулық . - Алматы : ҚРЖоғарғы оқу орындарының қауымдастығы, 2013

Қосымша;

1. Шо Малколм Н. Халықаралық құқық. 1-кітап = Internationallaw :оқулық / Н.Шо. Малколм ;Қаз. тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - [б. м.] :Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 584 бет. с. : (Рухани жаңғыру)
2. Шо Малколм, Н. Халықаралық құқық. 2-кітап [Мәтін] = Internationallaw :оқулық / Н.Шо. Малколм ; Қаз.тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - Алматы : Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 624 бет.с

Электрондық ресурстары:

- 1.Құқық негіздері.Қазақбаева Ж.Р. , 2019оқу құрал / ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/reader/web/2240>
2. Мемлекет пен құқықтың жалпы тарихы. Қазіргі заман. 2019ж. 142 бет. Идрисов К.З. <https://aknurpress.kz/reader/web/2163>
3. ҚР мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. Маймақов Ғ.Қ. 2019ж., 238 бет. <https://aknurpress.kz/reader/web/1786>

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 33 беті

6. Бақылау сұрақтары: (кері байланыс Feedback)

1. Қазақстан Республикасындағы құқық қорғау органдарының түрлерін атаңыз
2. Құқық қорғау органдарының рөлін, мәнін және функцияларын анықтаңыз.
3. Қазақстан Республикасы прокуратурасының қызметін атаңыз.
4. Сот органдары қызметінің құқықтық негіздері неде?
5. Қазақстан Республикасындағы сот органдарының құрылымы қандай?

1. Тақырып №11. Экономикалық институттар: меншік және кәсіпкерлік.

2. Мақсаты: білім алушылардың ұлттық экономиканың түсінігі мен құрылымымен таныстыру

3. Дәріс тезистері:

Жоспар:

1. Кәсіпкерліктің мәні. Кәсіпкерлікті дамыту шарттары.
2. Кәсіпкерлік қызмет түрлері.
3. Кәсіпкерліктің ұйымдық-құқықтық нысандары.
4. Қазақстанда медициналық қызметтердің кәсіпкерлігін дамытудың басым бағыттары.

Жалпы кәсіпкерліктің тарихы талай ғасырларды қамтиды, алайда нарық атрибуты ретінде ол капитализм дамуы кезеңінде айқын көріне бастады.

Буржуазиялық саяси экономияда "кәсіпкерлік" түсінігі XVIII ғасырда пайда болды да, "меншік иесі" деген түсінікпен қатар орын алады. А.Смит кәсіпкерді коммерциялық идеяны жүзеге асыру және пайда алу үшін экономикалық тәуекелге баратын мешік иесі ретінде сипаттады. Ол өндірісті өзі ұйымдастырады, оның нәтижесіне иелік етеді. Алайда, меншік иесі мен кәсіпкердің бірігуі несиенің пайда болуымен байланысты өзгереді. Кез келген коммерциялық банк айналысқа жіберген бүкіл капиталға иелік ете алмайды.

Кәсіпкерліктің меншік иесінен ажырасуы акционерлік қоғамда анық көрініс алды. Акция иесі кәсіпорындарға шартты бақылау ғана жасай алады. Корпорация қызметінде жауапкершілік менеджерлерге ауысады. Несие қатынасының дамуы және ұлттық байлықтың жеке меншік формасынан корпорациялар меншігінің формасына көшуі нәтижесінде меншік кәсіпкерліктен бөлініп қалады.

Кәсіпкерлікті дамытудың шарттары:

1. Субъектінің белгілі бір дәрежеде еркіндігі мен құқы болуы шарт. Ол шаруашылық қызметінің бағытын таңдау, өндірістік бағдарламаны анықтау, қаржыландыру көзін таңдау, өнімдерді өткізу, оларға баға белгілеу, пайдаға өз жарлығын жүргізу және т.б. Басқаша айтқанда, кәсіпкер шаруашылықты жүргізудің экономикалық жағынан оқшауланған субъектісі болуы керек.

2. Кәсіпкерлік қабылданатын шешімдерге, одан туындайтын нәтижелерге тәуекелділікті қажет етеді.

3. Кәсіпкерлік қызметтің белгілі коммерциялық табысқа жетуге, пайда табуға бағдар ұстауы, мұның өзі экономиканың қажетті нарықтық

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 34 беті

құрылымын орнатумен байланысты. Кәсіпкерліктің жан-жақты дамуына оның құқылық базасы жеткіліксіз, оған сай әлеуметтік экономикалық шарт қалануы қажет. Өйткені ақшасыз, тауарсыз, капиталсыз, ең басты реттеуші-құн заңының қозғаушы күші бәсекесіз, нарық пен кәсіпкерлік дами алмайды.

4. Еркін кәсіпкерлік меншіктің әр қилы формада, түрде, типте болуын қалайды, олай болса иемденуді де қамтиды.

Кәсіпкерлік қызметтің ерекше бір түрі ғана емес, бұл тағы да бір белгілі стиль және тәртіптің типі, жинақтап айтқанда үлкен бастама, дәстүрден тыс шешімдерді іздестіру, кең көлемді тәуекелге бел байлау, іскерлік. Белгілі Австриялық экономист И.Шумпетер айтқандай; "Кәсіпкерлік-жұмыстың бір түрі емес, тұнып тұрған ақыл-ой, тұла бойы қасиет".

Қазақстан заңында кәсіпкерлік азаматтар мен бірлестіктердің пайда алуға бағытталған және олардың тәуекел етуімен, сондай-ақ мүліктік жауапкершілігі негізінде жүзеге асырылатын ынталы қызметі.

Кәсіпкерлікте тұлға (субъект) және нысанын бөліп қарайды.

Кәсіпкерліктің тұлғалары (субъектілері) жеке тұлғалар, әртүрлі ассоциациялар, акционерлік қоғамдар, арендалық ұжым, кооперативтер және мемлекет бола алады. Қызмет мазмұнына қарай кәсіпкерлік мынадай түрлерге бөлінеді.

Кәсіпкерлік нысандары (объектілері) шаруашылық қызметтің кез - келген түрлері: коммерциялық делдалдық, сату сатып алу, инновациялық, кеңес беру қызметтері, бағалы қағаздармен операциялар бола алады.

Өндірістік кәсіпкерлік- тауарлар, қызметтер, ақпараттар, рухани құндылықтар өндіретін кәсіпкерлік. Кәсіпкерліктің бұл түрінде өндіріс қызметі негізгі болып табылады.

Коммерциялық кәсіпкерлік тауарлар мен қызметтерді қайта сату бойынша мәмілелер мен операциялар құрамына енеді, өнім өндірісімен айланыспайды. Кәсіпкер пайдасы тауарды сатып алу бағасынан жоғары бағаға сату арқылы жасалады.

Қаржылық кәсіпкерлік-коммерциялық кәсіпкерліктің бір түрі болып табылады. Сату-сатып алудың объектісі ақша, валюта, бағалы қағаздар болып табылады.

Делдалдық кәсіпкерлік бір мәмілеге өзара мүдделі жақтардың басын қосатын қызметте көрінеді. Мұндай қызметті көрсеткені үшін кәсіпкер табыс алады.

Сақтандыру кәсіпкерлігі- кәсіпкер сақтандырған оқиға болған кезде ғана қайтарылатын сақтандыру жарнасын алып отыратын қаржы кәсіпкерлігінің ерекше формасы. Жарналардың қалған бөлігі кәсіпкерлік табысты құрайды.

Көріп отырғандай, кәсіпкерліктің барлық түрі табыс алуға бағытталған. Бірақ ол үшін шектеулі ресурстарды қиыстырып пайдалануға үйрену керек.

Кәсіпкерлік қызметтің орын алар жері ең алдымен кәсіпорын. Экономикалық категория ретінде **кәсіпорын** өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастарды ұйымдастырудың негізгі буыны. Құқықтық тұрғыдан

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 35 беті

кәсіпорын заңдық құқтар бар дара шаруашылық субъектісі, өзіне бекітіліп берген мүліктерді пайдалана отырып, өнімдерді өндіреді, жұмыстар атқарады, әртүрлі қызмет түрлерін көрсетеді.

Қазақстанда қолданып жүрген заңдарға сәйкес кәсіпорындардың мынадай ұйымдық-құқықтық формалары бар:

- мемлекеттік кәсіпорын;
- серіктестік: толық жауапкершілікпен (толық серіктестік); аралас жауапкершілікпен (аралас серіктестік), шектеулі жауапкершілікпен (шектеулі серіктестік);
- акционерлік қоғам (ашық типі, жабық типі);
- жеке кәсіпорын.

Жеке кәсіпорынды ұйымдастырушы да, иелік етуші де бір адам, қалғандары жалдамалы қызметкерлер. Оның жауапкершілігі шектелмеген және оның капиталы көп емес, жеке кәсіпкерліктің кемшіліктері осында.

Оның артықшылықтары: әр меншік иесі өз пайдасына өзі ие, кез келген өзгерісті өзі жасай алады. Ол тек табыс салығын төлейді және корпорация үшін бекітілген салықтан босатылады. Бұл ұсақ дүкендерге, қызмет көрсету саласындағы кәсіпорындарға, фирмаларға, сондай-ақ юристердің, дәрігерлердің т.б. кәсіби қызметіне тән бизнестің кең тараған формасы.

Серіктестік деп екі немесе одан да көп адам бірлесіп айналысатын бизнесті атайды. Серіктестікке де табыс салығы алынады. Серіктестіктің артықшылығы сол, оны ұйымдастыру және қосымша қаражат пен жаңа ойлар тарту жеңіл. Кемшіліктері қатарына капиталдың жаңа салымдарын төмен ететін, дамып келе жатқан істе қаржы ресурстарының тапшылығын, фирма қызметін, мақсаттарын оның қатысушыларының бірдей түсінбеуін, әрқайсысының фирма табысында немесе зияндағы үлесін анықтау күрделілігін кіргізуге болады. Серіктестік формасында делдалдық кеңселер, аудиторлық кеңселер мен фирмаларды, қызмет сфераларын т.б. кіргізуге болады.

Толық серіктестік – жеке адам және заңды тұлғалардың бірігуі, олардың мүшелері серіктестік міндеттемелері бойынша қозғалмайтын мүліктерге жауапты. Мұның мәні мынада: егер толық серіктестікке оны ұйымдастырушылардың бірі жеке адам ретінде енетін болса, белгілі бір жауапты кезеңге кезіккенде (банкрот жағдайында) қажетті күнделікті заттардан басқа жеке мүліктерін, атап айтқанда, машина, саяжай, мебель, картина, зергерлік бұйымдар т.б. бағалы мүліктерді тізімге алады. Жұмыс істеп тұрған қоғамға мүшелікке енгеннен кейін бұрығы мүшелермен қатар енгенге дейінгі қоғамның қарыздарын өтеуге бірдей жауапты болады.

Аралас (командиттік) серіктестік толық серіктестіктің өзгерген формасы. Мұның негізгі ерекшелігі бір немесе бірнеше қатысушылардың бүкіл мүліктерімен несие беруші серіктестіктер алдында жауап береді. Біреуінің немесе бірнешеуінің жауапкершілігі қоғамға қосқан үлесі бойынша шектеледі. Бүкіл мүліктерімен тәуекелділік етіп отырған қатынасушы қоғамның ішкі мүшесі немесе толық серіктестер деп аталады. Ал қосқан

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 36 беті

үлес мөлшерінде тәуекел етушілер сыртқы қатынасушылар немесе командистер деп аталады.

Жауапкершілігі шектеулі серіктестік (шектеулі серіктестік қоғам) алдын ала белгіленген пайшылар үлестерінің негізінде құрылған бірлестік. Оның мүшелері (жеке және заңды тұлғалар) қоғамның міндеттемелерін орындау жауапкершіліктері жоқ, тек өз үлестерінің мөлшерінде тәуекелділік жасайды.

Жауапкершілігі шектеулі қоғамды ұйымдастыру үшін құрылтай келісім шартын жасау керек, онда фирманың аты, мекен-жайы, кәсіпорынның қызмет түрі, бағыты, негізгі капитал мөлшері, қоғам мүшелерінің үлесі көрсетіледі. Ақша қаражатынан басқа қоғамды ұйымдастырушылардың бағалы материалдық заттар формасында заттық үлестері болуы да мүмкін (автомобиль, жер учаскелері, лицензия т.б.)

Қоғам мүшелерінің құқы жылына бір немесе екі рет өткізілетін қоғам мүшелерінің жиналысында анықталады, одан әрі даму алады. Жиналыстың маңызды шешімдер қабылдау құқы бар, атап айтқанда, жылдық балансты бекітеді, пайданы мақсатты, орынды пайдалануды анықтайды, шығындарды қысқартады, қоғамның төрағасын сайлауды немесе қайта сайлауды, оған әр қилы мәселелер бойынша тапсырмалар жүктейді. Қоғамның жұмысына бақылауды бақылау комиссиясы жүргізеді, оның мүшелерін жалпы жиналыспен тағайындайды.

Корпорация деп бірге кәсіпкерлік қызмет істеу үшін бірлескен тұлғалар жиынтығы аталады. Корпорация меншігіне құқық акциялар бойынша бөліктерге бөлінген, сондықтан корпорация иелері акция ұстаушылар, ал корпорация акционерлік қоғам деп аталады. Корпорация табысынан корпорацияға салынатын салық ұсталады. Кәсіпкерліктің акционерлік формасы Қазақстанда жиі кездеседі.

Акционерлік қоғам – бұл заңдық құқы, жарғысы бар қоғам. Ол рұқсат ету жолымен құрылады, акцияда бірден үлесі бар, белгілі мөлшерде бір бөлшектенген негізгі капиталы бар. Жеке адам және заңды ұйымдар акционерлер бола алады. Акционерлік қоғамның негізгі капиталы акцияларға бөлінеді. Экономикалық көзқарас тұрғысынан **акция** деп отырғанымыз бағалы қағаз, онда қоғам мүліктері белгілі бір мөлшерде есепке алынған. Акционерлер құқы жылына бір-екі рет жиналатын акционерлердің жалпы жиналысы арқылы шешіледі. Жалпы жиналыс жылдық баланс бойынша, пайданы пайдалану жөнінде, басқарма мүшелерін өз міндеттерінен босату, қоғамның негізгі капиталын көбейту немесе азайту туралы шешім қабылдайды. Акционерлік қоғам екі типте болады: жабық және ашық. Ашық қоғамның акциялары еркін сату жолымен таралады. Мұндай қоғам көп көлемді капиталды қажет еткен жағдайда құрылады. Ашық типтегі акционерлік қоғамның бірден-бір үлгісіне РИНАКО жатады.

Акционерлік қоғамның артықшылықтары:

- акциялар және облигациялар сату арқасында ақша капиталын тартуда шектелмейтін мүмкіндіктер;
- басқару функцияларын орындау үшін кәсіби мамандарды тарту;

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 37 беті

-корпорация қызмет етуінің тұрақтылығы, өйткені акционерлерінің біреуінің қоғамнан шығып кетуі фирманың жабылуына ықпал етпейді.

Бизнесті корпоративті формада ұйымдастырудың кемшіліктеріне төмендегілер жатады:

- корпорация табысының акция ұстаушыларға дивиденд түрінде төленетін бөлігіне екі жақты салық салу: бірінші рет корпорация пайдасының бір бөлігі ретінде, ал екінші рет акция иесінің жеке табысының бөлігі ретінде.

- экономикалық теріс пайдаланушылыққа қолайлы мүмкіндіктер. Ешқандай нақты құны жоқ акцияларды шығару және сату мүмкіндіктері;

- меншік және бақылау функцияларының бөлінуі. Акциялары көптеген иелер арасында орналастырылған корпорацияларда бақылау функциясы меншік функциясынан ажырайды. Акция иелері көп дивиденд алуға ұмтылады, ал менеджерлер ақшалай айналымға жіберу мақсатында дивидендтерді азайтуға тырысады.

Мәліметтерден көрініп отырғандай бұрыңғы социалистік елдерде **"Мемлекеттік экономика"** жетекші рөл атқарды, ал батыс елдерінде оған шектеулі орын қалдырған.

Мемлекеттік кәсіпкерлік әдетте тұрақты және капитал сыйымдылығы жоғары, себебі үкіметтің қаржылық және ұйымдастырушылық жағынан қамқорлығында. Сонда да, жеке сектор мемлекеттікке қарағанда бірқатар артықшылықтарға ие:

- түсімділігі жоғары қызмет сферасын таңдауға еркін;
- бизнес көлемі шектелмеген;
- қатаң бағамен шектелмейді.

Мемлекеттік кәсіпорындар үш топқа бөлінеді: бюджеттік кәсіпорындар, мемлекеттік корпорациялар, аралас акционерлік қоғамдар.

Бюджеттік кәсіпорындар. Бұл топқа заңды, шаруашылық дербестігі жоқ кәсіпорындар енеді. Өз жағдайына қарай олар мемлекеттік әкімшілік жүйесіне енеді, тікелей немесе құрылымдық тұрғыдан бір министрлікке, ведомствоға немесе жергілікті басқару органдарына бағынады. Олар пайдадан салық төлемейді, олардың бүкіл табысы мен шығысы мемлекеттік бюджет арқылы өтеді. Олар, әдетте сыртқы финанс көздерін пайдаланбайды, мемлекеттік қазына есебінен қаржыландырады. Кәсіпорын басшыларын мемлекеттік органдар тағайындайды, барлық қалған жұмыс істеушілермен бірге оларды мемлекеттік қызметкерлер деп атайды. Бюджеттік кәсіпорындарға байланыс жүйесі, верфтер т.б. жатады.

Мемлекеттік корпорациялар. Бұл кеңінен тараған ұйымдық-құқылық формадағы мемлекеттік кәсіпорындар. Олар шаруашылық жұмыстарымен бірге мемлекет атынан реттеуші және басқарушы қызметтерін де атқарады. Басқаша айтқанда мемлекеттік корпорациялар коммерциялық кәсіпорындар мен мемлекеттік органдардың қызмет ету аясын, ерекшелігін бірдей қолданып отыр. Мемлекеттік корпорациялар мемлекет иелік ететін акциялар арқылы акционерлік қоғам формасында да құрылуы мүмкін. Мемлекеттік корпорациялар кәсіпкерлік қызметті коммерциялық негізде тиісті министрліктер мен ведомстволардың бекіткен

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 38 беті

жоспарына сай жүргізеді. Мұндай қызметтің экономикалық негізін мемлекеттік қорлар есебінен құралатын өзіндік капиталы, акционерлік капитал және капиталистік пайда құрайды. Мемлекеттік корпорациялардың рентабельдік және тиімділік көрсеткіші көбіне жеке фирмалардың сол сияқты көрсеткіштерімен салыстыруға келмейді, өйткені тиімсіз өндірісті ең алдымен мемлекет өзі қорғап, өзі қаржыландырады, ал өндірістік өнімдер мен қызмет көрсету шектеулі бағамен сатылады.

Аралас компаниялар. Олар акционерлік қоғам және жауапкершілігі шектеулі серіктестік формасында құрылады, акциялары мемлекет пен жеке салымшылардың қолында болады. Акционерлік қоғамдар туралы заңға сай аралас компаниялар заңды иегер, коммерциялық жеке фирмалармен салыстырғанда бірқатар жеңілдіктер мен артықшылықтарды пайдаланады. Атап айтқанда, мемлекеттік несие мен қосымша қаражатты (дотация) пайдалану, импорттық лицензияларды жеңілдік тәртіппен алу, басқа мемлекеттік кәсіпорындардан бекітілген бағамен шикізат пен жартылай фабрикат алуға кепілдік, өндірген өнімдерді өткізуде кепілді рынок, сыртқы дотация т.б. жеңілдіктер.

Аралас фирмалардың өзіндік капиталы акционерлік капиталдан, капиталданған пайдадан, акциялары қор биржасында сатылатын болса эмиссиялық табыстан құралады. Мемлекет пен жеке акционерлер табысты өз қызметтерінің нәтижесінде дивиденд формасында алып отырады. Аралас компаниялар шаруашылық ісін кәсіпкерлік және коммерциялық негізде жүргізеді. Алайда ел экономикасына аса маңызды деген жағдайда, әкімшілік пен тиісті министрліктер мен ведомстволар бірлесе отырып жоспарда белгілейді. Мемлекеттік корпорациялармен салыстырғанда олардың үлкен шаруашылық дербестігі бар.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» Қазақстан халқына Жолдауында елімізде кәсіпкерліктің дамуына зор көңіл бөлуде: «Әртараптандырудың өзегі кәсіпкерлік болады. Нақ осы кәсіпкерлер экономиканы жаңғыртудың қозғаушы күші болып табылады.

Осыған байланысты Үкіметке 2010 жылдан бастап өңірлерде кәсіпкерлікті дамыту жөнінде бірыңғай бюджеттік бағдарлама енгізілуін қамтамасыз етуді тапсырамын.

Бұл бағдарламаның мақсаты өңірлерде кәсіпкерліктің, бәрінен бұрын шағын және орта бизнестің жаңа тобын дамыту есебінен тұрақты жұмыс орындарын ашу болады.

Бұл бағдарлама қаражатын пайдалану мынадай бағыттар бойынша жүзеге асырылуы тиіс:

- несиелер бойынша пайыздық ставкаларды субсидиялау;
- шағын және орта бизнеске несиелерді ішінара кепілдендіру;
- бизнес жүргізуге сервистік қолдау білдіру;
- кадрларды қайта даярлау және біліктілігін арттыру, жастар практикасы және әлеуметтік жұмыс орындары.»

4 Иллюстрациялық материалдар: презентация, кесте

5. Әдебиет:

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		044-39/11- 60 беттің 39 беті

Негізгі:

1. Таскымбаева, С. М. Основы экономической теории [Текст] : учеб. пособие / С. М. Таскымбаева, Ф. М. Каратаева. - Караганда : АҚНҰР, 2017. - 200 с

Қосымша:

1. Блак Джон Оксфорд экономика сөздігі = A dictionary of economics / сөздік; Н. Хашимзаде, М. Гарет. - 5th ed. - Нұр-Сұлтан: Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 608 бет.

2. Шағын бизнестегі менеджмент: кәсіп бастау және венчурді дамыту = Small Business Management: Launching & Growing Entrepreneurial Ventures : оқулық / Г. Лонгенекер [және т.б.] ; ред. А. Б. Исембердиева; Қаз. тіл ауд. А. Қуанышбекова. - 18-ші бас. - Алматы: "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2020. - 704 б.

Электрондық ресурстар:

1. Денсаулық сақтаудағы экономика және маркетинг. Төлебаев Ж.С., Сыздықова К.Ш., Маукенова А.А., 2019. Aknurpress <https://aknurpress.kz/login>

2. Макроэкономика. Есиркепова А.М., 2017. Aknurpress <https://aknurpress.kz/login>
Н.К. Казманов. РМЭБ/<http://rmebrk.kz/>

3. Құқық және экономика негіздерін оқыту әдістемесі: "Құқық және экономика негіздері" мамандығының студенттеріне арналған оқу-әдістемелік кешен. / Құраст. Н.К. Казманов. - Ақтөбе: С. Бәйішев атындағы АУ-нің оқу-әдістемелік бөлімі, 2016. - 132 б

6. Бақылау сұрақтары: (кері байланыс Feedback)

1. Кәсіпкерліктің мәні неде?
2. Кәсіпкерліктің дамуының алғы шарттары неде?
3. Кәсіпкерліктің ұйымдық-құқықтық формаларына сипаттама беріңіз.
4. Заманауи медициналық қызметтердің түрлерін атаңыз.

1. Тақырп № 12. Нарық және бәсеке. Медициналық қызмет нарығындағы бәсеке.

2. **Мақсаты:** білім алушылардың нарықтың пайда болу себептері, нарық құрылымы мен инфрақұрылымы түсініктерімен таныстыру.

3. Дәріс тезистері:

1. Нарықты қалыптастырудың объективті негіздері. Нарық субъектілері мен объектілері.
2. Нарықтың мәні мен түрлері. Нарық құрылымы және оның жіктелуі.
3. Нарық инфрақұрылымы. Қазіргі нарық инфрақұрылымының негізгі элементтері. Нарықтық экономиканың артықшылықтары мен кемшіліктері.
4. Бәсеке: түсінігі және түрлері. Медициналық қызмет нарығындағы бәсеке.

Нарық-бұл экономикалық проблемаларды тиімді шешуді қамтамасыз ететін тауарларды өндіру және оларды ақшаның көмегімен айырбастау процесінде туындайтын экономикалық қарым-қатынастардың жиынтығы, шаруашылықты ұйымдастыру формасы.

Ұзақ экономикалық даму барысында адамдардың келесі экономикалық проблеманы шешудің нәтижесінде нарық пайда болған: сирек, шектелген ресурстар-әртүрлі игіліктерге деген адамның шексіз қажеттіліктері. А.Смиттің ойы бойынша, нарықтың пайда болуы, экономикалық ресурстардың сиректігі мен адамның өндірістік мүмкіндігінің шектелуінің салдарынан болған деп түсіндірген. Кез келген маманданған адам белгілі бір салада ғана өнімді тиімді өндіреді, ал оның қажеттіліктері миллиондап есептеледі.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 40 беті

Нарық субъектілері: үй шаруашылығы, фирмалар және мемлекет ретінде қарастырылады,

Үй шаруашылығы (жанұя)-бұл бір немесе бірнеше тұлғадан тұратын экономикалық бірлік.

Фирма-бұл сату мақсатымен өнімді шығару үшін өндіріс факторларын қолданады, пайдасын максимизациялауға ұмтылады, өздігінен шешім қабылдай алатын экономикалық бірлік болып табылады. Олар: кәсіпорындар, ұйымдар, ассоциациялар, кооперативтер, акционерлік қоғамдар немесе заңды тұлғалар.

Мемлекет қоғамдық мақсатты қамтамасыз ету үшін шаруашылық тұлғалары мен нарықты бақылауды қамтамасыз ету үшін заңды және саяси билікті іске асыратын үкімет мекемелерінен тұрады.

Нарықтық шаруашылықтың объектілері болып: тауарлар мен қызмет көрсетулер, өндіріс факторлары (еңбек, жер, өндіріс құралдары), ақша, бағалы қағаздар және т.б. болып табылады.

Нарық қоғамдық еңбек бөлінісімен келісілген және шаруашылық субъектілерімен шеттелген тауарлы өндіріс дамуының табиғи-тарихи процесс нәтижесі.

Нарық көпжақты, оны әр түрлі жағынан зерттеуге болады. Сондықтан да экономикалық әдебиеттерде оның көптеген анықтамалары бар. Сатып алу және сату көзқарасы бойынша нарық сұраныс пен ұсыныстың, өндіруші мен тұтынушының өзара әрекетінің сферасы ретінде қарастырылады.

Экономиканы ұйымдастыру көзқарасы бойынша нарықты экономиканың іс-әрекет етуінің қоғамдық формасы деп атайды.

Нарықтық қатысушы тұлғалар позициясы бойынша нарықты шаруашылық тұлғаларының арасындағы қоғамдық байланыс формасы деп атайды.

Сонымен, **нарық** – бұл ұдайы өндірістің барлық буынында: өндіріс, бөлу, айырбас және тұтыну аясында сату және сатып алу арқылы жүзеге асырылатын ұйымдық-экономикалық қатынастардың жүйесі.

Нарық маңызды қызметтерді атқарады:

- біріншіден, нарық арқылы қоғамдық өндірісті реттеуді іске асырады, яғни не өндіру керек, қалай өндіру керек, кім үшін өндіру керек деген мәселелер шешіледі;
- екіншіден, нарық арқылы өндірушілер мен тұтынушылар байланысы бекітіледі. Нарықтың әрбір қатысушысы бір уақытта сатушы да, сатып алушы да болып табылады. Олар өздерінің өміріне немесе тауарды өндіруіне қажетті заттарын сатып алады, ал нарықта өндірген өнімін немесе мүлігін, жұмыс күшін сатады;
- үшіншіден, нарық арқылы өнімді өндіруге кеткен шығындарды есептеу жүргізіледі. Нарық не өндіру керек екенін анықтап қана қоймайды, ол өнім өндіру үшін қоғам қанша шығын шығаратынын да анықтайды. Егер шығын жоғары болса, онда оны сатып ала алмайды және болашақта ол өндірілмейді. Сондықтан нарыққа шығыстарын жабатын баға бойынша сатылатын өнімдер ғана түседі;
- төртіншіден, нарықтың маңызды қызметі болып баға бекіту табылады. Баға сұраныс пен ұсыныстың әсерінен ауытқып отырады. Егер нарықта бір тауардың саны сұраныстан асып кетсе, оған баға түседі, төмендейді, осыған сәйкес осы тауардың өндірісі мен ұсынысы да төмендейді. Керісінше, жоғары баға өндірісті ынталандырады, бұл өсім сұраныс пен ұсыныстың арасында тепе-теңдік орнағанша болады, бұл жерден тепе-теңдік баға шығады;

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		
Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 41 беті

- бесіншіден, нарық өндірушілерді әлеуметтік жіктейді. Бәсеке процесінде өнімді өндіруге кетірген шығыны нарықтық бағадан аз болса ғана фирма ары қарай тіршілік ете алады. Егер шығыны бағадан жоғары болса, онда ол зиянға ұшырайды. Өндірушілерді дифференциалдау тиімді фирмалардың дамуы мен тиімсіздерінің жойылуын білдіреді.

Нарықтың құрылымы әртүрлі белгілері бойынша жіктеледі. Олардың маңыздылары мыналар:

1. Нарықтық қатынастар объектілерінің экономикалық қызметі бойынша тауар мен қызмет нарығы, өндіріс құралдары, еңбек, инвестиция, бағалы қағаздар, қаржы нарықтары болып бөлінеді.

2. Географиялық орны бойынша жергілікті, ұлттық, аймақтық және әлемдік болып бөлінеді.

3. Бәсекені шектеу дәрежесі бойынша: монополиялық, олигополиялық, еркін, аралас деп аталады.

4. Салалар бойынша автомобиль, астық және т.б. болып бөлінеді.

5. Сату сипаттамасы бойынша: бөлшек және көтерме деп қарастырады.

Қазіргі кезде нарық дамыған инфрақұрылымсыз, яғни қосалқы көмекші салалар мен ұйымдарсыз мүмкін емес.

Нарықтың **инфрақұрылымы**-бұл нарықтық қатынастардың қызмет етуін табысты қамтамасыз ететін мекемелер, мемлекеттік және коммерциялық фирмалардың жиынтығы.

Нарықтың инфрақұрылымының үш түрін бөлу қабылданған: тауар және қаржы мен еңбек нарығы.

Тауар нарығының инфрақұрылымы тауар биржаларымен, бөлшек және көтерме сауда кәсіпорындарымен, жәрмеңкелермен, биржалық емес сипаттағы делдал фирмалармен көрсетілген.

Қаржы нарығының инфрақұрылымының құрамына қор және валюта биржалары, банктер, сақтандыру компаниялары мен қорлары жатады.

Еңбек нарығының инфрақұрылымының құрамына еңбек биржалары, жұмыспен қамтамасыз ету қызметі мен кадрларды қайта дайындау, жұмыс күшінің миграциясын реттеу және т.б. кіреді.

Сонымен қатар нарықтың табысты қызмет етуі жарнамасыз, ақпаратсыз, бакылау және ревизия мекемелерінсіз мүмкін емес.

Жарнама – бұл тауар мен қызметтер туралы ақпараттарды оларға сұранысты көбейту мақсатымен тарату. (латын тілінен reclamo-айқайлаймын).

Ақпарат (латын тілінен information-түсіндіру) бұл нарықтың жағдайын талдау мен болжау үшін қолданылатын мағлұматтар.

Аукцион (латын тілінен auction-жұрт алдындағы сауда)-бұл тауарларды сатып алушылардың арасындағы жарыс жағдайында сату. Аукционның жеңушісі, тауарға деген құқыққа ие болушы болып ең жоғарғы баға ұсынған адамды атайды.

Жәрмеңке (неміс тілінен sahrmart-жыл сайынғы нарық)-бұл белгіленген уақытта белгілі бір орында мезгілімен қызмет ететін ұйымдастырылған нарық.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 42 беті

Биржа (латын тілінен Bursа-кішкене қалта)-бұл стандартты көтерме сауда нарығы немесе валютаны, бағалы қағаздарды және жұмыс күштерін сату-сатып алу операциялар нарығы.

Сауда затына байланысты тауар, қор биржалары және еңбек биржасы болып бөлінеді.

Тауар биржалары бұл материалдық, заттық объектілердің: шикізат, құрал, астық, металдардың ұйымдасқан нарығы.

Қор биржалары – бұл бағалы қағаз нарығы, әсіресе облигацияны белгілеген бағамен сату-сатып алу шарттары жасалатын нарық.

Еңбек биржасы – арнайы тауар ретінде жұмыс күшін сату және сатып алу процесін ұйымдастырумен маманданған. Олар жалданушы мен жалдаушының арасындағы делдал ретінде сипатталады. Олардың қызметтері: жұмыссыздар мен кәсіпорындағы бос жұмыс орындарын көрсету; жұмыссыздарға материалдық көмек көрсету, жұмысшылардың қайта дайындықтан өтуі мен біліктіліктерін жоғарылату.

Нарықтық экономиканың негізгі ерекшелігі еркін таңдау: өндіруші үшін өндірілетін өнімді таңдау еркі, тұтынушыға тауарды алуда, жұмысшыға жұмыс орнын таңдау еркі айтылады. Бірақ, еркін таңдау экономикалық табысты өзінен-өзі қамтамасыз ете алмайды. Ал оны бәсекелестік күресте ғана жеңіп алады.

Бәсеке (латын тілінен concurred-қақтығысу) бұл нарықтық экономиканың қатысушыларының арасындағы тауарларды сатып алу және сату барысында, өндірістегі ең жақсы жағдайлары үшін бақталастық.

Нарықтық қатынастардың қатысушыларының өзара қалай бәсекелесуіне байланысты жетілген (еркін) және жетілмеген бәсеке нарығы деп бөлінеді.

Жетілген бәсеке дегеніміз нарықта бір-біріне тәуелсіз көптеген сатушылар мен сатып алушылар қызмет ететін және тең мүмкіндіктері мен құқықтары бар бәсекенің идеалды бейнесін айтады.

Жетілген бәсекенің негізгі белгісі: әрбір фирманың үлесі жалпы өнімге шаққанда аз болғандықтан, ешқайсысының бөлшек бағаға әсері өте төмен болады. Ұсыныс бағалары төменгі шекте теңеледі.

Жетілген бәсеке толық түрде болмайды. Оған тек жуық шамада жақындауға болады. Еркін бәсеке деп ХІХ ғасырдың ортасында болған бәсекені шартты түрде айтуға болады.

ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап ҒТП-ң әсерінен өндірісті шоғырландыру жүріп жатыр, ол ірі және аса ірі кәсіпорындардың, яғни монополияның құрылуына әкеп соқты.

Жетілмеген бәсеке деп еркін бәсекенің шарттарының кем дегенде біреуі орындалмайтын нарықты атайды. Жетілмеген бәсеке үш типке бөлінеді: монополиялық бәсеке, ілигополия, таза монополия.

Монополиялық бәсеке кезінде нарықта сатушылар мен сатып алушылардың саны бірнешеу болады. Бірақ жаңа құбылыс пайда болады, өнімнің дифференциациясы, яғни өнімнің даярлығы оны басқа бәсекелестің ұқсас тауарларынан айырып тұратын қасиетінің болуы. Ондай қасиеттер: өнімнің жоғарғы сапасы, әдемі орам, сатудағы жақсы шарттар, дүкеннің

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 43 беті

жағымды орынға орналасуы, жоғары деңгейдегі сервис және т.б. болып табылады.

Осындай артықшылықтарға ие бола отырып, дифференциалданған өнімнің иесі белгілі бір деңгейде монополист болады және бағаға әсер ету мүмкіндігіне ие. Бірақ, әрбір сатушының сату көлемі жоғары болмағандықтан, бірде монополист фирмалар көп болады да, олардың әрбіреуі нарықтық бағаны шектеген түрде бақылай алады, бұл монополиялық бәсекенің ерекше белгісін көрсетеді.

Олигополиялық бәсеке дегеніміз бірнеше фирма үстемдік ететін нарық. Оған біртекті немесе әртүрлі өнімді сипаттама тән, ал басты белгісі баға лидердің принципі бойынша бекітіледі. Бұл принцип көптеген фирмалардың бағаны осы нарықтағы мықты фирманың бағасы сияқты қоюға ұмтылатынын білдіреді.

Таза монополия нарықта ешқандайсыз бәсекелестерсіз бір ғана сатушы болған кезде пайда болады. Оның ерекшелігі, сатушы өз бағасын өте кең шектікте ауыстыра алады, ал максималды жоғары баға тек көлем қабілеттік сұраныспен шектеледі. Кейбір жағдайда нарықта тек бір ғана сатып алушы болады. Ол **монополия** деп аталады.

Монополияның рөлі экономикада екі жақты. Оның жақсы жағы монополиялық компаниялардың өнімдері жоғары сапасымен ерекшеленеді, ал ірі масштабты өндіріс шығындарды азайту мен ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді.

Жаман жағы монополия нарықта үстемдік етеді және монополиялық жоғары баға арқасында жоғары пайда ала отырып, өнімді шығаруды шектейді. Сонымен қатар, бәсеке жоқ жағдайда, монополия техникалық прогресс есебінен тиімділікті жоғарылату ынтасын жоғалтады.

Осыны ескере келе, мемлекет бәсекені қолдай отырып, монополизмге қарсы тұруға ұмтылады. Бұл үшін маңызды құрал болып антимонополиялық заңдар қолданады, яғни бәсеке мен монополияның арасындағы тепе-теңдікті мемлекеттік қолдау құралы болып табылатын заңдар пакеті қабылданады.

Антимонополиялық заңдар 1890 жылы АҚШ-та қабылданған. Қазіргі антимонополиялық заңдар екі бағытта жұмыс істейді: бағаны бақылау және компаниялардың қосылуын бақылайды.

Қазақстанда 1996 жылы "Бәсеке және сауда нарығындағы монополиялық қызметті шектеу туралы заң" қабылданды және антимонополиялық саясат бойынша мемлекеттік комитет құрылды.

Нарық артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Оның артықшылықтары:

1. Ресурстарды тиімді бөлу мен пайдалану;
2. Өзгеретін жағдайларға тез бейімделу және икемді;
3. Шығындарды азайту және пайданы көбейту мақсатымен жаңа технологияны қолдану;
4. Шешім қабылдауда, келісім жасауда өндірушілер мен тұтынушылардың тәуелсіздігі;

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 44 беті

5. Әртүрлі қажеттіліктерді керекті мөлшерде және жоғары сапамен қанағаттандыру қабілеті.

Нарықтың кемшіліктері:

1. Нарық еңбек пен табысқа құқықтық кепіл бермейді; сонымен қатар нарықтық жүйе теңсіздікті туғызады.
2. Нарық тауарлар мен қызметтерді ұжымдасқан түрде ынта тудырмайды.
3. Нарық әлеуметтік қажетті тауарларды өндіруге емес, ақшасы бар елдердің сұранысын қанағаттандыруға бейімделген.
4. Толық жұмыспен қамтуды қамтамасыз етпейді.
5. Қоршаған ортаны қорғау жөніндегі шараларды ендіруді әлсіз ынталандырады.

4. Иллюстрациялық материалдар: презентация

5. Әдебиет:

Негізгі:

1. Таскымбаева, С. М. Основы экономической теории [Текст] : учеб. пособие / С. М. Таскымбаева, Ф. М. Каратаева. - Караганда : АҚНҰР, 2017. - 200 с

Қосымша:

1. Блэк Джон Оксфорд экономика сөздігі = A dictionary of economics / сөздік; Н. Хашимзаде, М. Гарет. - 5th ed. - Нұр-Сұлтан: Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 608 бет.
2. Шағын бизнестегі менеджмент: кәсіп бастау және венчурді дамыту = Small Business Management: Launching & Growing Entrepreneurial Ventures : оқулық / Г. Лонгенекер [және т.б.] ; ред. А. Б. Исембердиева ; Қаз. тіл ауд. А. Қуанышбекова. - 18-ші бас. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2020. - 704 б.

Электрондық ресурстар:

1. Денсаулық сақтаудағы экономика және маркетинг. Төлебаев Ж.С., Сыздықова К.Ш., Маукенова А.А., 2019. Aknurpress <https://aknurpress.kz/login>
2. Макроэкономика. Есиркепова А.М., 2017. Aknurpress <https://aknurpress.kz/login>
- Н.К. Казманов. РМЭБ/<http://rmebrk.kz/>
3. Құқық және экономика негіздерін оқыту әдістемесі : "Құқық және экономика негіздері" мамандығының студенттеріне арналған оқу-әдістемелік кешен. / Құраст. Н.К. Казманов. - Ақтөбе: С. Бәйішев атындағы АУ-нің оқу-әдістемелік бөлімі, 2016. - 132 б

6. Бақылау сұрақтары: (кері байланыс Feedback)

1. Нарықтың пайда болу себептері неде?
2. Қоғамға еңбек бөлінісі не береді?
3. Нарық инфрақұрылымының элементтерін атаңыз.
4. Нарықтың артықшылықтары мен кемшіліктерін атаңыз.
5. Нарықтағы монополияның орны.

1. Тақырыбы №13. Ұлттық экономика: мазмұны, құрылымы және нәтижесін өлшеу. Экономикалық өсу және нарықтық экономиканың тұрақсыздығы

2. Мақсаты: білім алушылардың ұлттық экономика құрылымы, макроэкономикалық көрсеткіштерді есептеу әдістерімен таныстыру.

3. Дәріс тезистері

1. Ұлттық экономиканың құрылымы және оның негізгі мақсаттары.
2. Ұлттық шоттар жүйесі. Негізгі макроэкономикалық көрсеткіштер.
3. Экономикалық өсудің мәні, факторлары және түрлері.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 45 беті

Ұлттық экономика құрылымын қарастыруды қоғамдық өндіріс құрылымы түсінігін анықтаудан бастаған жөн. Қоғамдық өндіріс құрылымы деп отырғанымыз, сол мерзімде экономикада әр қилы факторлар ықпалымен, қоғамдық еңбек бөлінісі мен қоғамдық ұдайы өндіріс пропорцияларын сипаттайтын салалардың арақатынасы.

Ұлттық экономика бірнеше ірі өрістерден тұрады: материалдық, материалдық емес өндіріс, өндірістік емес өріс.

Ұлттық экономиканың негізгі құрылымдық бөлігі материалдық өндіріс, онда өмірге және қоғамның дамуына қажетті өндіріс құрал-жабдықтары мен тұтыну заттары өндіріледі. Материалдық өндіріске өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, құрылыс, көлік, байланыс және т. б. жатады.

Материалдық өндіріс кәсіпорындарын екі бөлікке бөледі :

- 1) өндіріс құрал-жабдықтар өндірісі;
- 2) тұтыну заттар өндірісі.

Материалдық емес өндіріске ғылыми білім және ақпарат, өнер туындылары (кинофильмдер, кітаптар, спектакльдер), халыққа көрсетілетін қызметтер жатады. Материалдық емес өндіріс келесі өрістерді қамтиды: ғылым, өнер және мәдениет, білім беру, денсаулық сақтау және т.б.

Өндірістік емес өріс игіліктерді өндірумен айналыспайды, бірақ қоғам үшін қажетті. Ол ел қорғанысын, сот және заң ұйымдарын, діни және әртүрлі қоғамдық ұйымдарды қамтиды.

Әр ұлттық экономика келесі негізгі мақсаттарға жетуге ұмтылады:

1. Ұлттық өндіріс көлемінің тұрақты жоғары қарқында өсуі.
2. Баға тұрақтылығы. Ұзақ мерзім уақытында бағаның өзгермеуі жалпы ұлттық өнімнің өсу қарқынын баяулататынын ескеру қажет. Бағаның төмендігі тұтынушы үшін жақсы, бірақ өндірушінің ынтасын жоғалтады. Бағаның жоғары болуы өндірісті ынталандырады, бірақ халықтың сатып алу қабілетін төмендетеді. Сондықтан, практикада баға тұрақтылығын қамтамасыз ету оның ұзақ мерзім уақытқа «мұздатылуы» емес, бағаның реттелген өсуі.
3. Жоғары деңгейдегі жұмыспен қамту. Бұл жағдайда егер қоғам жұмысшылардың тиімді санын жұмыспен қамтамасыз еткен жағдайда жетуге болады. Бірақ толық жұмыспен қамту жұмысқа қабілеті бар халықтың бәрін қамтиды емес, кез-келген мемлекетте қазіргі кезде уақытша жұмыс істемейтін адамдардың тобы бар, мысалы, жұмыс орнын немесе тұрғын орнын ауыстыруға байланысты (фрикциондық жұмыссыздық). Сонымен қатар, әруақытта құрылымдық жұмыссыздық бар. Жаңа жұмыс орындарының құрылымы бар жұмыс күшінің құрылымына сәйкес келмеуінен пайда болатын жұмыссыздық нысанасы болып табылады. Фрикциондық және құрылымдық жұмыссыздық қосындысы жұмыссыздықтың табиғи деңгейі деп аталады.
4. Сыртқы сауда балансын қамтамасыз ету. Оның мазмұны экспорт пен импорттың арасында теңдікке жету, ұлттық валютаның басқа елдер валютасына тұрақты алмастыру бағамын қамтамасыз ету.

Қоғамдық ұдайы өндірістің пропорциялары өндірістің әр қилы элементтері мен бөліктерінен қалыптасқан арақатынасы және ұдайы өндірістік процестің жеке фазаларының, факторларының, салаларының т.б. арасындағы өзара байланыс пен өзара тәуелділікті сипаттайды.

Экономикалық процестердің арасындағы байланыс белгілі бір сандық пропорциялар арқылы көрсетуге қарай былайша бөлінеді:

1. Жалпы экономикалық қоғамдық ұдайы өндірістің макроқұрылымының элементтерінің арасындағы сандық арақатынас (мысалы, тұтыну мен қор жинау, жалпы ұлттық өнім мен

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 46 беті

- ұлттық табыс, өндіріс құрал-жабдықтары мен тұтыну заттары өндірісі, т. б. арасындағы);
2. Салааралыққа-қоғамдық өндірістің әр қилы салаларының сандық арақатынасы (мысалы, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы, материалдық пен материалдық емес, т. б. арасында);
 3. Ішкі салааралыққа-сала мен өндіріс ішіндегі сандық арақатынасы (мысалы, шойын мен болат, мақта-мата өндірісі, т. б.);
 4. Мемлекетаралыққа – ұлттық шаруашылықтар мен әр қилы елдердің жекелеген өндіріс салаларының сандық арақатынасы.

Шаруашылық қызметтің негізгі жалпылаушы көрсеткіші бір жылдық қоғамдық өнім болып табылады. Оны бірнеше анықтауыштар көмегімен көрсетеді: жалпы ұлттық өнім (ЖҰӨ), ұлттық табыс (ҰТ), таза ұлттық өнім (ТҰӨ), жалпы ішкі өнім (ЖІӨ).

Жалпы ұлттық өнім (ЖҰӨ) – белгілі бір уақытта елдің ішкі ресурстарын қолданумен өндірілген тауарлар мен қызметтердің нарықтық құны. Өндіріс факторлары осы елдің резиденттеріне тиесілі болуы мүмкін және тек қана өз территориясында емес, шетелде де болады.

Ұлттық табыс – бұл жылдың ішінде жаңа жасалған құны бар өндіріс нәтижесі. Ол ЖҰӨ мен жылдық ішінде оны құруға кеткен материалдық шығындар (амортизация, шикізат, материалдар және т. б.) арасындағы айырмашылық. Шетелдік статистикада оны барлық табыстар сомасы ретінде анықтайды:

1. жалақы, яғни жұмысшылар мен қызметкерлердің еңбегіне ақы;
2. пайда, яғни жеке шаруашылық, серіктестіктер, кооперативтер, корпорациялар иелері алатын табыс;
3. рента, яғни жерді, ғимараттарды, үйлерді арендаға бергенде үй шаруашылығының алатын табысы;
4. процент, яғни орта капиталына (несие, банкке салым және т.б.) төлем.

Таза ұлттық өнім жалақы, пайда, рента, процент және жанама салықтар сомасы сияқты есептелінеді.

Таза ұлттық өнім – бұл ұлттық табыс плюс жанама салықтар, олар ұлттық табысты нарықтық баға бойынша анықтау үшін қосылады.

Жалпы ішкі өнім (ЖІӨ) – фирманың ұлттық құрылымында болуына байланыссыз, сол мемлекеттің территориясында орналасқан қызмет өрісінің және материалдық өндіріс саласының өндірген соңғы тауарлар мен қызметтердің жиынтық құны. ЖІӨ - нің құрамына тек елдің ішінде өзінің меншік өндіріс факторларын қолдану арқылы өндірген қызметтер мен өнімдер жатады. ЖҰӨ мен ЖІӨ арасында белгілі бір айырмашылықтар бар. Мысалы, егер Қазақстанның мұнайы Венгрияда қолданылса, онда бұл мұнайдың құны Венгрияның ЖІӨ -не кірмейді. ЖІӨ -ге халықаралық операциялардан түскен түсімдер кірмегендіктен, ол әр түрлі елдердің экономикалық даму деңгейін салыстыру үшін қолданылады.

Халықтың өмірлік деңгейін сипаттау үшін үш көрсеткіш қолданылады: жеке табыс, қолда бар табыс, таза экономикалық тұрмыс.

Жеке табыс – бұл салықты төлегенге дейінгі жеке тұлғалар мен жанұялардың алатын барлық табысы. Оған алынған табыс плюс жанұялар мен жеке тұлғалардың мемлекеттен алынатын зейнетақы, стипендия, жұмыссыздыққа жәрдемақы және т. б. трансферттік төлемдер кіреді.

Қолда бар табыс – бұл салықты төлегеннен кейін қалатын табыс.

ЖҰӨ мен экономикалық тұрмыс арасында тікелей байланыс бар: ЖҰӨ көп болған сайын, экономикалық тұрмыс жоғары. Бірақ ЖҰӨ тұрмысқа әсер ететін барлық компоненттерді ескермейді. Сондықтан П.Самуэльсон таза экономикалық тұрмысты (ТЭТ) есептеуді ұсынды.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 47 беті

ТЭТ – бұл көрсеткіш қоғамның экономикалық тұрмысын тек бар табыс емес, сонымен бірге өмірлік сапасын есепке алып өлшейді.

Бұр көрсеткішті есептеу әдістемесі: ЖҰӨ - нен қоршаған ортаны ластау, криминалдық жағдаймен және т.б. келтірілетін зиян алып тасталады. Сонымен қатар, өзіне-өзі қызмет етуден түскен табыс, бос уақыттағы рахаттылық, қоғамдық орындармен қамтамасыз ету және т.б. қосылады. Барлық осы факторлар өмірлік сапаны жақсарттады немесе төмендетеді, бірақ ЖҰӨ-де есептелмейді. Мысалы, жылу орталықтарынан ауаның ластануы, көшелердің түтіндеуі, тұрмысты жақсартпайды, керісінше, өз бетінше жүргізілген жеке сабақтар, саябақтар, үйлер жанындағы жұмыстар, пәтерді жөндеу өмірлік сапаның өсуіне мүмкіндік туғызады, бірақ ЖҰӨ-де есептелінбейді.

Сонымен ұлттық есеп көрсеткіштерін есептеу алгоритмін төмендегідей ретпен көрсетуге болады:

Таза ұлттық өнім (ТҰӨ) = ЖҰӨ - амортизациялық қаражаттар

Ұлттық табыс (ҰТ) = ТҰӨ - бизнеске жанама салықтар

Жеке табыс = ҰТ - әлеуметтік қамтамасыз ету жарналары - корпорациялар табысынан алынатын салықтар - корпорацияның бөлінбейтін табыстары + трансферттік төлемдер.

Қолда қалатын табыс = Жеке табыс - жеке салықтар.

ЖҰӨ номиналды және нақты фактіге негізделген потенциалды болып бөлінеді.

Номиналды ЖҰӨ деп өндірілген жылдық ағымды бағамен есептегенді айтады. Бірақ бағалар өзгеріп тұруы мүмкін. Сондықтан, баға индексі түрінде көрсетілетін баға деңгейі ЖҰӨ-мен салыстыру үшін әр түрлі жылдарға есептеледі.

Ағымдағы жылдық баға индексі = ағымдағы жылдағы тауарлар бағасы / базалық жылдағы сол тауарлардың бағасы *100%

Тек қана тұтыну тауарларына есептелген баға индексі, **тұтыну бағаларының индексі** деп аталады. Тек қана тұтыну емес, сонымен қатар инвестициялық және басқа тауарлардың бағалар өндірісін сипаттайтын баға индексі **ЖҰӨ дефляторы** деп аталады. Ол нақты ЖҰӨ - ді өлшеу мақсатында ақшалай (номиналды) ЖҰӨ - ді корреляциялау үшін қолданылады.

Нақты ЖҰӨ = номиналды ЖҰӨ / ЖҰӨ дефляторы (баға индексі) *100%

Потенциалды ЖҰӨ - бұл толық жұмыспен қамтылған кездегі өндіріс көлемі. Фактіге негізделген ЖҰӨ бұл **циклдық** жұмыссыздық жағдайындағы өндіріс көлемі.

Ұлттық экономиканың қызмет етуінің жинақтаушы нәтижесі ретінде Біріккен Ұлттар Ұйымының сипаттамасы бойынша Ұлттық есеп агрегаттары қолданылады. 1998ж есеп жүргізудің халықаралық жүйесіне Қазақстан да көшті. Негізгісі және жинақтаушысы ұлттық байлық болып табылады.

Барлық елдің алдында тұрған ортақ мәселе – экономикалық өсу, онда ұлттық экономика дамуы, халықтың өмір сүру деңгейі, ресурстардың шектелуі мәселелері шешіледі.

Кейбір экономистер (Макконнелл, Брю) экономикалық өсуді екі жолмен есептеледі деп санайды:

1. Жалпы ұлттық өнімді өсуін есептеу (немесе таза ұлттық өнім).

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		044-39/11- 60 беттің 48 беті
Дәріс кешені		

2. Осы көрсеткіштердің халықтың жан басына шаққанда өсуі.

Ал кейбір экономистер экономикалық өсуді: өнім мен өндірістік факторлардың тек сандық қана емес, сапалық өсуі деп көрсетті.

Экономикалық өсудің үш түрі бар: экстенсивті, интенсивті, аралас (нақты).

Экстенсивті өсу дегеніміз - қосымша өндіріс факторларын тарту арқылы ұлттық өнімнің көбеюі. Мысалы, 50 жылдары КСРО-да бидай дәнінің өнімінің көбеюі Қазақстанда және Сібірде тың және тыңайған жерлерді игерумен байланысты іске асырылады.

Интенсивті өсу дегеніміз – техника және технологияны толық жетілдіру арқылы ұлттық өнімнің көбеюі. Нақты өмірде өсудің не ана түрі, не бұл түрі болуы мүмкін емес. Олар аралас түрінде келеді.

Аралас нақты өсу - өндіріс қуатының өсуі нәтижесінде өндіріс факторларының пайдаланылу санының өсуі және техника мен технологияның жетілуі.

Экономикалық өсуді есептеу – проценттік жылдық өсу қарқынмен есептеледі.

$ЖҰӨ \text{ өсу қарқыны} = ЖҰӨ_1 / ЖҰӨ_0 \times 100 \%$

$ЖҰӨ_1$ – есепті жылғы ұлттық өнім.

$ЖҰӨ_0$ – базисті жылғы ұлттық өнім.

Қайсысы тиімді қарқындар тиімділіктер варианттары: жоғарғы қарқын, нольдік қарқын, теріс қарқын, қолайлы қарқын.

Жоғарғы қарқын – бір қарағанда тиімді сияқты. Бірақ, біріншіден, өнімнің сапалылығы ескерілуі қажет: егер, жоғарғы қарқынды өндірілетін жарылғыш телевизорлар - әрине жаман. Екіншіден, өнімнің өсу құрылымы қажет: әскери өнімнің өсуі салыстырмалы салмағынан көп болуы және тұтыну заттарының аз болуы өмір сүру деңгейінен төмендейді, - бұл да жаман.

Өз кезегінде, **нольдік қарқын** экономикалық өсуде негативті сипатқа ие бола бермейді. Тек, егер олар материалдық сыйымдылығы төмендесе, осымен өндіріс факторларын шығындарын үнемдеуге алып келеді, бұл жаман емес. Милитаризация шығынына, егер объективті себептері жоқ болса, онда нольдік өсу пайдалы.

Теріс қарқын – ұлттық экономикалық дағдарысты куәландырады. Бұл 60-90 жж. Одақты бейнелейді. Қазақстан экономикалық дағдарысы әр түрлі себептер жиынтығымен түсіндіріледі: рационалды емес экономика құрылымының үлкен үлес салмағы өндіріс құралы және әскери өнім, төмен қор қайтарымдылығы, бұрынғы КСРО республикааралық шаруашылық байланысының бүлінуі, нарықтық экономикаға өту кезеңіндегі қиыншылықтар.

Қолайлы қарқын жоғары да, төмен де болмайды, олар макроэкономикалық теңдікті қамту керек. Экономикалық өсу көптеген факторлармен анықталады: соның ішінде маңызды болып ұсыныс, сұраныс, бөлу факторлары.

Ұсыныс факторларына мыналар жатады:

- Табиғи ресурстың саны мен сапасы (жер, пайдалы қазбалар, климат т.б): қаншалықты табиғи жағдайы жақсы болса, соншалықты елде экономикалық өсуге мүмкіндік бар.
- Халықтың еңбекке жарамдылығының саны мен сапасы.
- Негізгі капиталдың болуы.
- Өндіріс өніміне қолданылатын технология деңгейі.

Сұраныс факторына жатады:

- Қоғамның тұтас сұранысын өндірілген өнімге көтерілуі және сонымен бірге оның өсуін ынталандыру.
- Еңбекақы қаншалықты жоғары болса, соншалықты сұраныс жоғары.
- Мемлекеттің фискальды саясаты - қаншалықты салық жоғары болса, соншалықты еңбек ақы төмен, сондықтан экономикалық өсу және сұраныс төмен.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 49 беті

- Халықтың қор жинау бейімділігі де нақты сұранысты төмендетеді, демек экономикалық өсу де төмендейді.

Өнімнің өсуіне (экономикалық өсу) ресурстарды бөлу өте жақсы ұйымдастырылған түрде болу керек. Экономикалық өсуге ықпал ететін сұраныс және ұсыныс факторлары өзара байланысты екендігін айта кету қажет. Мысалы, жұмыссыздық әдетте капиталдың қорлану қарқынын, сондай-ақ зерттеулерге кететін шығындар өнімін бәсеңдетеді және керісінше, жаңалықтарды енгізу мен капитал салымдарының төменгі қарқыны жұмыссыздықтың басты себебі болуы мүмкін. Барлық осы факторлардың өзара әрекетін өндірістік мүмкіндіктер қисығын береді. Бұл қисық аталған технологиялық потенциал негізінде негізгі капитал мен табиғи, еңбек ресурстарының аталған саны мен сапасы жағдайында өндіріле алатын әртүрлі өнім варианттарының максималды санын көрсетеді.

Экономикалық өсудің көрсеткіштік өлшемдері ЖҰӨ және ЖІӨ болып табылады. Халықаралық деңгейде салыстыру үшін ЖҰӨ мен ЖІӨ-нің жан басына шаққандағы көрсеткіштері пайдаланылады. Қазақстан - 2030 стратегиясында көрсетілгендей, еліміздің гүлденуін қамтамасыз етуде ұзақ мерзімдегі басымдықтардың арасында жоғары деңгейдегі шетел инвестициялары мен ішкі жиналған ақшасы бар ашық экономикаға негізделген экономикалық өсу ерекше маңызды болып табылады.

«Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында ел басшысы еліміздің «Қазақстан - 2030» Стратегиясын орындай отырып, алғашқы онжылдықта жеткен жетістіктерімізге шолу жасап, оның келесі онжылдығында орындалатын бағдарламаға тоқталды: «2000 жылмен салыстырғанда 2008 жылы-ақ жоспарланғанынан екі жыл бұрын, біз республика ЖІӨ-сінің көлемін екі еселедік және мемлекеттің әлеуметтік міндеттемелерін тиімді орындадық.

Орташа айлық жалақы 5 есеге, ал зейнетақының мөлшері 3 есеге өсті.

Өмір сүрудің ең төменгі деңгейінен аз табысы бар халықтың үлесі 4 есеге (50%-дан 12%-ға дейін) азайды.

2009 жылы экономиканың артуы 1,1%-ды, өнеркәсіпте 1,7%-ды құрады. Біз оң өсу қарқыны бар елдердің «серіппелі тобына» жаттық.

Ұлттық қордың жалпы халықаралық резервтері мен активтері бүгінгі өзінде 50 миллиард доллардан асып түсіп, соңғы он жылда 25 еседен астамға өсті.

Жұмыссыздық деңгейі 6,3-ды құрады, ал бұл дағдарысқа дейінгі уақыттағыдан төмен.

Тиімді іске асырылған Жұмыспен қамту стратегиясының арқасында елде 400 мыңнан астам жұмыс орындары ашылды.»

Нарықтық экономикаға тұрақсыздық, көтерілу және құлдырау қасиеттері тән, ол экономикалық кезеңді қалыптастырады және экономикалық кезеңді анықтайды. Өндірісті шексіз дамыту мен нарықты жаулап алу артық тауар өндірісіне әкеліп соқтырады. Артық өндіру бұл ұсыныстың сұраныстан көп болуы. Артық өндірудің себептерін зерттей келе экономистер сұраныстың өсуі мен азаюы, өндіріс көлемінің өсуі мен азаюын мезгілдігіне көңіл аударады. Циклдық ауытқу бұл экономиканың тепе-теңдік жағдайынан ауытқуы.

Экономикалық цикл – бұл бір экономикалық дағдарыстың басынан екіншісінің басталуына дейінгі кезең, ол экономикада кезең – кезеңмен қайталанатын өрлеу және құлдыраумен сипатталады.

Цикл төрт фазадан тұрады: құлдырау, тоқырау, жандану, өрлеу. Ең бастапқы фазасы – **құлдырау**. Бұл жағдайда экономикалық өсудің деңгейі мен қарқынының төмендеуі жүреді, одан әрі өнім шығару тоқтайды. Мұндай құбылыс тауардың артық өндірісімен байланысты. Бұл уақытта сатылмаған өнімдердің қорлары бірден ұлғаяды. Артық тауарларды сата алмайтын өнеркәсіп және сауда кәсіпорындарының жаппай банкроттығы жүреді. Өндірістің тоқтауынан жұмыссыздық өседі, жалақы қысқарады. Қоғамда несиелік байланыстар мен бағалы қағаздар нарығы бұзылып, акция

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 50 беті

бағасы құлдырайды. Барлық кәсіпкерлер қарыздарды өтеу үшін акшаға деген қажеттілікті қатаң сезінеді. Сондықтан банкілік сауда пайызының нормасы өседі.

Құлдыраудан кейінгі фаза - **тоқырау**. Бұл уақытта өндірістің құлдырауы, ал онымен бірге бағаның төмендеуі тоқтайды. Бірте –бірте тауар запастары азаяды. Аз ғана сұраныс салдарынан еркін ақша капиталының массасы ұлғаяды, ал банкілік пайыз ставкасы төмендейді. Тоқырау кезеңінде тауарлар ұсынысы сұраныстан оза алмайды, сондықтан олардың арасында тепе -теңдік қалыптасады. Сол уақытта дағдарыстан шығудың табиғи жағдайлары қалыптасады. Өндіріс құралдарына бағаның төмендеуі және несиенің арзандауы капиталдың қорлануын жаңа техникалық негізде кеңейтілген ұдайы өндірістің қалпына келуін қамтамасыз етеді.

Келесі фаза - **жандану** –дағдарыс алдындағы деңгейге дейін өндірістің кеңеюін білдіреді. Тауар запастарының мөлшері нарықты үздіксіз қамтамасыз ету үшін қажетті деңгейде белгіленеді. Тұтынушылық сұраныстың жандануымен туған бағаның аз ғана өсуі байқалады. Жұмыссыздық мөлшері қысқарады. Ақша капиталына сұраныс өседі және процент ставкасы ұлғаяды. Келесі фаза - **өрлеу**. Бұл кезеңде өнім шығару көлемі дағдарыс алдындағы деңгейден асып түседі. Осымен байланысты жұмыссыздық қысқарады. Сұраныстың кеңеюімен тауарларға баға өседі. Өндірістің табыстылығы артады. Несие құралдарына сұраныс ұлғаяды және сәйкесінше банк пайызының нормасы өседі.

Өндірістің циклдық дамуының себептері неде?

Артық өндіру дағдарысы тұтынушылық сұраныс пен тауарлар ұсынысы арасындағы арақатынастың бұзылу нәтижесінде пайда болады. Экономикалық теорияда циклдың себептері әртүрлі түсіндіріледі.

4. Иллюстрациялық материалдар: презентация, кесте

5. Әдебиет:

Негізгі

1. Таскымбаева, С. М. Основы экономической теории [Текст] : учеб. пособие / С. М. Таскымбаева, Ф. М. Каратаева. - Караганда : АҚНҰР, 2017. - 200 с

Қосымша:

1. Блэк Джон Оксфорд экономика сөздігі = A dictionary of economics / сөздік; Н. Хашимзаде, М. Гарет. - 5th ed. - Нұр-Сұлтан: Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 608 бет.

2. Шағын бизнестегі менеджмент: кәсіп бастау және венчурді дамыту = Small Business Management: Launching & Growing Entrepreneurial Ventures : оқулық / Г. Лонгенекер [және т.б.] ; ред. А. Б. Исембердиева ; Қаз. тіл ауд. А. Қуанышбекова. - 18-ші бас. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2020. - 704 б.

Электрондық ресурстар:

1. Денсаулық сақтаудағы экономика және маркетинг. Төлебаев Ж.С., Сыздықова К.Ш., Маукенова А.А., 2019. Aknurpress <https://aknurpress.kz/login>

2. Макроэкономика. Есиркепова А.М., 2017. Aknurpress <https://aknurpress.kz/login>
Н.К. Казманов. РМЭБ/<http://rmebrk.kz/>

3. Құқық және экономика негіздерін оқыту әдістемесі : "Құқық және экономика негіздері" мамандығының студенттеріне арналған оқу-әдістемелік кешен. / Құраст. Н.К. Казманов. - Ақтөбе: С. Бәйішев атындағы АУ-нің оқу-әдістемелік бөлімі, 2016. - 132 б

6. Бақылау сұрақтары: (кері байланыс Feedback)

1. Ұлттық экономиканың құрылымын атаңыз.
2. Ұлттық экономиканың мақсаттарын атаңыз.
3. ЖҰӨ - ді есептеудің әдістері қандай?
4. Экономикалық өсудің қандай типтерін білесіз?
5. Экономикалық өсудің қандай факторлары бар?
6. Экономикалық циклдың қандай фазалары бар?

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		044-39/11- 60 беттің 51 беті
Дәріс кешені		

7. Қазақстанның дағдарысқа қарсы саясатының бағыттарын атаңыз.

№ 14 дәріс

1. Тақырыбы: Ұлттық экономиканың экономикалық қауіпсіздігі және мемлекеттік реттеу.

2. Мақсаты: білім алушыларды экономиканы мемлекеттік реттеудің қажеттілігі мен бағыттарымен және нарықтық экономикадағы мемлекеттің әлеуметтік саясатымен таныстыру.

3. Дәріс тезистері

1. Нарықтық экономиканы мемлекеттік реттеудің қажеттілігі. Нарықтық экономика жағдайында мемлекеттік реттеудің мәні мен мақсаты.

2. Қаржы және қаржы жүйесінің мәні. Мемлекеттік бюджет және оның құрылымы.

Мемлекеттік қарыз.

3. Салық және оның мәні. Салықтың түрлері. Лаффер қисығы. Мемлекеттің фискалдық саясаты. Қазақстанның салық жүйесі.

4. Ақша нарығы. Ақшаға сұраныс. Ақша ұсынысы.

1. Нарықтық экономиканы мемлекеттік реттеудің қажеттілігі. Нарықтық экономика жағдайында мемлекеттік реттеудің мәні мен мақсаты.

Кез-келген әлеуметтік ұйымның түбірлі мәселесі адамдардың басым көпшілігінің экономикалық қызметін үйлестіру арқылы адамға қажетті материалдық игіліктерді өндіру, тұрмыстық қызмет түрлерін көрсету. Әлеуметтік ұйымның субъектісі - мемлекет, ал объектісі – халық. Осыдан туындайтын сұрақ : ұлттың гүлденуін қамтамасыз етуде мемлекеттің рөлі қандай болмақ?

Классикалық үлгі. Мұндай үлгіні тұңғыш рет А.Смит «Халықтар байлығының табиғаты мен себептерін зерттеу» деген әйгілі кітабында (1776 ж.) ұсынған болатын. А.Смит пікірінше, жеке тауар өндірушілер нарығы мемлекеттің бақылауынан түгелдей босауы керек. Міне осы жағдайда тұтынушылар нарықтан өзіне не қажет, соны сатып алады. А.Смит сөзімен дәлірек айтқанда нарықты өздігінен реттейтін «көрінбейтін қол» ешбір сыртқы ықпалсыз, мемлекеттің қатысуынсыз өндірушілерді бүкіл қоғам мүддесіне қызмет етуге жұмылдырады.

Классикалық үлгі, мемлекеттің экономикадағы рөлін анықтай келе, экономикалық міндеттердің басым көпшілігі нарықтық механизм талабына сай шешілуі тиіс деп көрсетті. Мемлекет қосымша рөл атқарады. Мемлекеттің атқаратын қызметі, оның рөлі нарық жағдайында істейтін жеке фирмалар үшін қосымша, жанама. Сонымен, классикалық мектептің экономистері жеке кәсіпкерлік қызметті жақтай отырып, мемлекеттің нарықтық механизмге араласуына қарсы күресті. Алайда, адамзаттың көп жылғы даму тарихы көрсеткендей, жеке мүдде тұтас алғанда қоғамдық мүдделерге әрдайым сай келе бермейді. Мысалы, жекелеген коммерциялық фирмалар мен бірқатар сатып алушылар нарықта жоғары сұраныс туғызатын наркотиктер, арақ-шарап, темекі, қару-жарақ т.б. ерекше тауарлар мен қызмет түрлеріне тез көңіл аударады. Сөз жоқ, мемлекет мұндай жағдайда нарықты қадағалап, реттеу жұмысына араласуы керек. Сонымен қатар өндірістік емес салалар бойынша, атап айтқанда ұлттық қауіпсіздік, қоғамдық тәртіп, білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру мәселелерін реттеуге де мемлекет араласуы керек. Бұлардан басқа да нарықтық механизм әрекеттерінен туындайтын қоғамға жағымсыз сыртқы эффектілерді азайтуда да мемлекеттің рөлі зор.

Ұлы тоқырау тәжірибесі көрсеткендей, егер сұраныс тиісті дәрежеде болмаса, ең төменгі процент ставкасының өзі де қажетті дәрежедегі инвестицияны ынталандыра алмайды, олай болса сұраныс та ұлғаймайды. Стагнация процесі жалғаса береді. Бұған қарсы қолданатын шара – мемлекеттің араласуы. Экономикалық стагнация жағдайында мемлекет белсенді түрде

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 52 беті

бюджет, қаржы-несие, әлеуметтік саясатты жүргізу керек. Мемлекет қоғамның өндіруші топтарын қолдап, олардың ауыр индустрияны, әскери өнеркәсіпті, темір жол құрылысын және басқа да капиталды көп қажет ететін салаларды жандандыру жұмыстары үшін қаражат бөліп, көмектеседі. Халық пен меншікті қорғау жүйесін жетілдіру саяси-құқылық және әлеуметтік жәрдем мәселелерінде батыс мемлекеттерінің тәжірибесі белгілі дәрежеде тартымды болып отыр.

Тікелей мемлекеттік басқару – жекелеген салаларды, объектілерді толықтай немесе жартылай басқаруды, экономика мен қоғам қауіпсіздігін қамтамасыз ететін салаларды мемлекет тарапынан қолдауды талап етеді. Оған әскери-қорғаныс, энергетикалық (әсіресе атом энергетикасы), ұлттық маңызы бар мәдени-тарихи объектілер, демалыс, емдеу-сауықтыру орындары, қазбалы кен байлықтары, су ресурстары т.б. мемлекеттік маңызы бар объектілер жатады. Бұл объектілер, әдетте, мемлекеттік немесе муниципалдық меншікте болады.

Салықтық реттеу – салық салу, оның түрлерін, ставкаларын белгілеу, салық жеңілдіктерін беру немесе босату.

Ақша-несие қатынастары арқылы реттеу – салық жүйесін қоса алғанда мемлекеттің фискалдық саясаты деп аталады және осы саясат арқылы ақша айналымына әсер етеді. Мемлекет орталық ұлттық банк арқылы ақша эмиссиясы мен жалпы ақша көлемін реттейді, банктің қарыз процентінің ставкасын белгілейді, заемдар береді, облигациялар мен бағалы қағаздар шығарады. Осындай реттеу жолдарымен ақша айналымы мен жинағын өзгертіп, жалпы экономикалық процестерге ықпал етеді.

Бюджеттік реттеу – мемлекеттік органдар мемлекеттік бюджетті әр түрлі бағыттар бойынша жұмсайды, реттейді.

Мемлекет бағдарламасы мен мемлекеттік тапсырыс арқылы реттеу. Бұл жағдайда мемлекеттік органдар бюджет қаражатының бір бөлігін әлеуметтік, ғылыми бағдарламаға бөледі, фирмалар мен кәсіпорындарда белгілі бір өнім түрлерін өндіруге, әскери өнімдер мен қоғамдық транспортқа тапсырыстар береді. Аталған бағыттар мемлекетке қажет өндіріс салаларын белгіленген бағдарлама бойынша дамытады.

Баға арқылы реттеу. Нарықтық экономика жағдайында мемлекет бағаны шектеп, оны өндіріс шығындарынан артық қоюға тыйым салады. Сатушылар шығындарының орнын мемлекеттік бюджет есебінен толтырып отырады. Мұндай тәжірибе дамыған елдердің баршасына тән.

Сыртқы экономикалық қызметті реттеу. Сыртқы экономика, сыртқы экономикалық байланыстар мемлекет тарапынан реттеуді талап етеді. Мемлекеттің сыртқы экономикалық қызметі оның ішкі шаруашылық қызметін жалғастырады, алайда оның өзіндік ерекшеліктері де бар.

Мемлекеттің сыртқы экономикалық қызметке араласуының негізгі мақсаты елдің экономикалық және саяси мүддесін қорғау. Мемлекеттік реттеу сыртқы сауданы, капиталдың халықаралық қозғалысын, валюта-несие қатынасын, ғылыми-техникалық жетістіктер мен жұмыс күшінің халықаралық қозғалысын қадағалайды.

Табысты нарықтық бөлудің бір ғана әділетті жолы бар, ол өндіріс факторлары иелерінің табыстары сұраныс пен ұсыныс заңының шекті пайдалылық негізінде анықталады. Осы тұрғыдан алып қарағанда, мысалы, жоғары маманданған еңбек иелерінің егер оған сұранысы болмаса, табыстары төмен болуы әбден мүмкін. Ал астық бағасының динамикасын дәл болжап көрсете білген брокердің табысының жоғары болуы да әділетті. Нарықтық механизм әл-ауқаттың дәрежесіне кепілдеме бере алмайды. Дегенмен, XX ғасырда Батыстың өнеркәсібі дамыған елдерінде мемлекеттен адамдар үшін әл-ауқат стандартын талап ететін тұжырымдамалар мен доктриналар кеңінен тарай бастады. Әсіресе теория мен тәжірибеде

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 53 беті

«берекелі мемлекет» деген ұғым, яғни ауқымды әлеуметтік шараларды, ең алдымен, әлеуметтік қамсыздандыру шараларын жүзеге асыратын мемлекет деген ұғым қалыптасты. Нарықтық экономикасы қалыптасқан елдерде табысты бөлу тек нарықтық күштердің еркін ойынының нәтижесінде ғана емес, түрлі табыстар ағындарын мемлекеттік реттеу, қайта бөлу негізінде бөлінетінін байқадық.

Мемлекеттің әлеуметтік саясаты - оның қоғам өмірінің әлеуметтік-экономикалық жағдайларын реттеу жөніндегі қызметінің бір бағыты. Мемлекеттің әлеуметтік саясатының мәні қоғамдағы әлеуметтік қатынастарды қолдау немесе қоғамдағы әлеуметтік топтардың арасындағы қатынастарды реттеу, қоғам мүшелерінің тұрмыс дәрежесін, әл-ауқатын көтерудің жағдайларын қамтамасыз ету, қоғамдық өндіріске қатысу үшін экономикалық ынталандырудың әлеуметтік кепілдіктерін жасау. Мемлекеттің қоғамдық өндірісті реттеу мақсатында жүргізетін шаралардың құрамды бөлігі ретінде мемлекеттің әлеуметтік саясаты елдегі бүкіл экономикалық ахуалмен тығыз байланысты болады.

Мемлекеттің әлеуметтік саясаты тізбегіндегі басты буын – халық табысын құру саясаты. «Табыс» деген түсінік экономикалық жұмыс нәтижесінің көрсеткіші. Экономикалық әдебиетте «табыс» дегенді жаңадан жасалған құнның мөлшерін анықтауға қолданып, өндірілген құнның оны өндіруге жұмсалған шығындардан артық болуы, әр таптың, әлеуметтік топтың немесе жекелеген адамның өндірілген өнімдегі үлесі, оны иемденуі мағынасында түсіндіреді.

2. Қаржы және қаржы жүйесінің мәні. Мемлекеттік бюджет және оның құрылымы.

Мемлекеттік қарыз. Қаржы - бұл мемлекет, заңды және жекс тұлғалардың арасында ақша құралдары қорларының қалыптасуы, бөлу және пайдалану жөнінде болатын экономикалық қатынастар жүйесі. Қаржы ақша құралдары қорының қалыптасуы мен пайдалануының бақылау және ЖҰӨ-нің бөлінуі мен қайта бөлінуінің экономикалық құралы. Қаржының мәні оның қызметтері арқылы анықталады: бөлу, бақылау, ынталандыру, фискалдық.

Мемлекеттік бюджет - мемлекеттік қаржылардың маңызды бөлігі. Ол арқылы ЖҰӨ салалар мен территориялар арасында бөлініп, қайта бөлінеді. Бюджет - ол табыстар мен шығындардың баламасы. Қандай да бір елдің бюджеттік жүйесінің құрылымы ең алдымен оның мемлекеттік құрылысына тәуелді. **Унитарлық мемлекеттерде** бюджеттік жүйе мемлекеттік және жергілікті бюджеттен тұрады. **Федеральды мемлекеттерде** аралық бөліктер - штаттар мен федерация субъектілерінің бюджеттерінен тұрады. Бюджеттік жүйе арқылы бюджеттің бөлу және бақылау қызметтері жүзеге асырылады.

Бөлу қызметі мемлекеттік мақсағар мен қызметтерді орындау үшін түсімдердің әртүрлі каналдары және олардың қолданылуы арқылы мемлекетте ақшалай құралдардың шоғырлануын көздейді. Кейбір елдерде бұл қызметті өзінің аймақтық органдары арқылы мемлекеттік қазынашылық органы атқарады.

Бақылау қызметі экономиканың әртүрлі құрылымдық звеноларында ақшалай құралдарды қалыптастыру мен пайдалану процестерін бақылау шараларын жүргізуден көрінеді. Мемлекеттік бюджет мемлекеттік аппаратты ұстау, қорғаныс, денсаулық сақтау, білім, әлеуметтік жәрдемақылар төлеу үшін ақшалай ресурстардың орталықтандырылған қорын құрады. Бюджет шаруашылық конъюнктураға ықпал ете отырып, экономиканы мемлекеттік реттеудің, оны тұрақтандыру бойынша шараларды жүзеге асырудың қуатты тетігі болып табылады. Мемлекеттің экономикаға ықпал етуі қаржыландыру, субсидия беру, трансферттер арқылы жүргізіледі. Экономикалық құжат ретінде бюджет қоғамның саяси және әлеуметтік динамикасын көрсетеді. Мемлекеттік бюджет тек орталық үкіметтің бюджетін ғана емес, сондай-ақ барлық деңгейдегі бюджеттердің жиынтығын көрсетеді. Бюджетке сондай-ақ әртүрлі бюджеттік емес қорлар немесе мақсатты бағыты бар ақшалай қаржылар жатады. Өзінің сандық құрамы бойынша олар әрқашан бюджет құрамына

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 54 беті

қосыла бермейді. Бірақ пайдалану және бөлу принципі бойынша олар мемлекеттік бюджеттік шығындар үрдісіне теңестіріледі. Олар белгілі бір мақсатты қорларға шоғырландырылып, орталық және жергілікті билік органдарының басқарылуында болады. Бұл зейнетақы қорлары және басқа да арнайы салықтар, қарыздар, бюджеттік субсидия есебінен құрылатын қорлар.

Мемлекеттік қарыз- мемлекеттік заемның шығарылып, өтелмеген сомасы (пайыздық қойылымын қоса). Орналастырылуына, заем валютасына және басқа сипаттамаларына қарай ол ішкі және сыртқы мемлекеттік қарыз деп бөлінеді.

Мемлекеттік қарыз мемлекеттік заемдарды ұлғаймалы ұдайы өндіріс және қоғамдық қажеттерді қанағаттандыру үшін ақша ресурстарын тартудың бір формасы ретінде қолданылады. Мемлекеттік қарыз мемлекеттік бюджет қаржысы есебінен өтейді. **Сыртқы мемлекеттік қарыз**- елдің шетелдік несие берушілерге белгіленген мерзімді қайтарылуы тиіс қаржы міндеттемесінің соммасы. **Ішкі мемлекеттік қарыз** экономикада қалыпты құбылыс. Дамыған елдердің өздерінде ішкі қарыз болады. Алайда, қарыздың бұл түрінің құрылу ерекшеліктері әр түрлі. Дамыған елдерде мемлекеттік қарыз бен оны туғызған мемлекеттік бюджет тапшылығын экономикалық циклға енген экономиканы тұрақтандыру және дамыту факторлары. Халықтан, банктерден, басқа да қаржы несие мекемелермен қарызға алынған қаражат аталған қарыз берушілердің активтері ретінде қаралады. Мемлекеттік қарыз халықтың өзіне өзі берен қарызы деп саналады, сондықтан Ұлттық байлықтың жалпы көлеміне әсер етпейді. Ішкі қарыздың оны басқару жөніндегі пайыздық төлеу қажеттігі сияқтытеріс әсерін елдің экономикасын дамытуға бөлінген инвестициялар мн қосымша қаржы ресурстарын жұмылдыру жауып кетеді.

3. Салық және оның мәні. Салықтың түрлері. Лаффер қисығы. Мемлекеттің фискалдық саясаты. Қазақстанның салық жүйесі.

Салықтар дегеніміз – мемлекеттік бюджетке заңды және жеке тұлғалардан белгілі бір мөлшерде түсетін міндетті төлемдер.

Салықтар – шаруашылық жүргізуші субъектілердің , жеке тұлғалардың мемлекет пен екі арадағы мемлекеттік бюджет арқылы жүзеге асырылатын, қаржы қатынастарын сипаттайтын экономикалық категория. Салықтардың экономикалық мәні мынада: салықтар шаруашылық жүргізуші субъектілер мен халық табысының қалыптасуындағы қаржылық қатынастардың бір бөлігін білдіреді. Сондай – ақ шаруашылық жүргізуші субъектілер мен халық табысының белгілі бір мөлшерін мемлекет үлесіне жинақтап, жиынтықтаудың қаржылық қатынастарын көрсетеді.

Төлем жасау, қабілетіне байланысты салықтар тікелесі және жанама болып бөлінеді.

Тікелей салықтар төлем қабілеттігіне тікелей пропорционалды болады. Осыған жататындар:

- Азаматтарға салынатын табыс салығы және корпорациялардың (фирмалардың) пайдасына салынатын салық;
- Мүлік салығы осының ішінде меншікке (жерге, қозғалмайтын мүлікке) әлеуметтік сақтандыруға, жалақы қорына және жұмысшы күшіне (әлеуметтік жарнамалар деп аталатындар) салынатын салықтар пайданы шетелге аударған үшін салынатын салықтар;.

Жанама салықтар — бұл белгілі тауарлар мен қызметтерге салынатын салықтар. Жанама салықтар бағаға үстем жасалып алынады (мысалы акциздар). Бұлар жарым — жартылай немесе толық тауар қызметтер бағасына адарылады.

Жанама салықтардың негізгі түрлері:

- Үстеме құнға салынған салы акциздер (тауар немесе қызметтердің бағасына қосылатын салықтар).
- Мұрагерлік салық.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		044-39/11- 60 беттің 55 беті

- Жылжымайтын мүліктермен және құнды қағаздармен жасалатын келісімдерге салынатын салық және басқалар.

Американдық экономист **Лаффердің** есептеулері осы бағдарламаның теориялық негізін құраған Лаффердің дәлелдеуі бойынша салықтың төмендеуінің нәтижесінде экономикалық өсу және мемлекет табыстарының өсуі орын алады (Лаффердің қисық сызығы). Корпорациялардың табыстарына салық статистикаларының тым көп өсуі олардың капиталдық салымдар жасауға ынтасын жоққа шығарады.

Ғылыми техникалық прогресті тежейді, экономикалық өсуді төмендетеді. Осының нәтижесінде мемлекет бюджетінің түсімі азаяды. Профессор Лаффер бастаған Американдық экономистердің теориясы дәлелі бойынша табыс салығы ставкасы 50% асқанда фирмалар мен адамдардың өскерлік белсенділігі күрт төмендейді.

Фискалдық саясат ең маңыздысы мемлекеттік бюджет болып табылатын орталықтандырылған мемлекеттік қорларды толықтырумен, экономикалық саясат, экономикалық процестерді реттеумен байланысты, фискалдық саясат салық төлемдерін алу, қоғамдық тауарларды өндіру кезінде ресурстарды орналастыру, оларды бөлу, ақша қаражаттарының трансферттік ағындарының қозғалысы жөніндегі бөлу және қайта бөлу әрекеттерін, үкімет пен жергілікті органдардың экономикалық және әлеуметтік сфераларда қаржыны пайдалану жөніндегі басқа іс-қимылдарын қамтиды. Фискалдық саясат дискрециялық саясат ретінде, яғни ұлттық өндірістің нақты көлемін, жұмыс пен қамтылуды жұмыстылықты өзгерту, инфляцияны бақылау, экономикалық өсуді тездету мақсатымен мемлекеттің салықтарымен және шығыстарымен саналы айла-шарғы жасау ретінде жүргізіледі. **Қазақстанның салық жүйесі.** «Қазір 40-қа жуық түрлі салық пен төлемдер бар. Үкіметке «Атамекен» ҰКП-мен бірлесіп депутаттық корпусты қатыстыра отырып салық міндеттемелерін түбегейлі жеңілдету және салықтар мен төлемдер санын азайту үшін салық кодексі мен заңға тәуелді актілерді қайта қарауды тапсырамын» деген болатын мемлекет басшысы.

Жақында ғана салық кодексіне енген өзгеріс бойынша, 1 қаңтардан бастап қосымша құн салығы бойынша есепке қоюдың шекті мөлшері 30 мың АЕК-тен 20 мың АЕК-ке дейін қысқарады. Ал биылдан бастап көпқабатты үй тұрғындары жер салығын төлеуден босатылады. Осыған дейін олар аталған салықты төлеп келген болатын.

Сонымен қатар мемлекет көлік салығын төлеу мерзімін де ұзартты. Былтыр 2020 жылдың 31 желтоқсанына дейін төлеп үлгеруі керек болса, енді ол мерзім 2021 жылдың 1 сәуіріне дейін ұзартылды.

2021 жылдан бастап қазақстандықтар зейнетақы қорындағы жинаған қаражатының бір бөлігін алып, оны тұрғын үй жағдайын жақсартуға, емделуге пайдалана алады. Қазір бұл бастаманы реттеумен «Отбасы банкі» айналысып жатыр. Осы орайда жинақтан ақша алу кезінде аталған қаражаттың 10 пайызы жеке табыс салығы ретінде ұсталатыны хабарланды. Дәл осы ереже қоғамда әжептәуір шу тудырды. Дегенмен қоғам қарсылығына қарамастан заң жобасы бәрібір қабылданбақ. Яғни, азаматтар жеке табыс салығын төлейді, алайда бірден емес. Аталған төлемді зейнет демалысына шыққаннан кейін бөліп төлеу қарастырылып отыр.

Енді ел тұрғындары мүлік пен жер салығын бірге төлейді. Сол арқылы аталған салық түрін төлеу процесі жеңілдетіліп отыр.

Пандемияға байланысты былтыр кіші және шағын бизнес ұжымдық табыс салығы, жеке табыс салығы, әлеуметтік және бірыңғай жер салығын төлеуден босатылған еді. Мемлекет сондай-ақ бизнесті тексеруге қатысты да мораторий жариялады. Аталған шара 2022 жылдың соңына дейін күшінде болады. Сондай-ақ шағын және орта бизнес те салықтан және жалақы қорының төлемдерінен босатылды.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 56 беті

2021 жылы айлық есептік көрсеткіш (АЕК) мөлшері 2917 теңгені құрайды. Ал базалық әлеуметтік төлемдер мөлшерін есептеу үшін күнкөрістің ең төменгі мөлшері 34 302 теңге болып бекітілген. 2021 жылы ең төменгі жалақы мөлшері 42 500 теңге күйінде қала береді. 1 қаңтардан бастап төменгі мемлекеттік базалық зейнетақы төлемі 18 524 теңге. Бұл ретте минималды зейнетақы мөлшері – 43 272 теңге.

5. Ақша нарығы. Ақшаға сұраныс. Ақша ұсынысы.

Ақша дегеніміз – тауарлы өндірістің өнімі болып табылады. Ақша – төлем немесе халықаралық айырбас құралы. Әр адамның еңбектегі, яғни қоғамдық өндірістегі үлесін ақша арқылы анықтауға болады. Себебі адам қоғамдық еңбектегі үлесін жалақы ретінде алғанда, ақша төлем құралы қызметін атқарады.

Ақша нарығы дегеніміз – қазыналық вексельдер мен коммерциялық қағадарды алып – сату және қысқа мерзімдік несие құралдарын қарастырады.

Ақша нарығы мыналардан құралады: негізгі ақша агрегаттары, ақша жиыны, ақшаның қызметтері, ақшаға сұраныс пен ұсынысты, ақша базасын және тағы басқа салаларды қамтиды.

Макроэкономикалық тепе-теңдік ақша рыногында белгілі бір пропорциялардың болуын қалады. Олардың ішіндегі ең бастысы ақшаға деген сұраныс пен ұсыныстың тепе-теңдігі. Ақшаға сұраныс шаруашылық агенттерінің сақтап жүрген ақша қаржыларының мөлшерімен анықталады. Шын мәнінде ол ақша қорына немесе қалған номиналды ақшаға деген сұраныс. Ақшаға сұранысты теориялық талдау мен рыноктағы теңдік жағдайларын зерделеу бұл мәселелерде екі негізгі экономикалық мектептің «монетарлық және кейнстік макроэкономикалық үлгілердің пайда болғаннан көрсетеді.

Ақша деген сұраныстың монетарлық теориясы неоклассикалық дәстүрлерге сүйеніп, 18 ғасырда пайда болды. Бұл теория экономика ғылымында үстіміздегі ғасырдың 30-40-жылдарына дейін үстемдік жүргізген ақшаның сандық теориясының ұсынастырын басшылыққа алды. Бұл мектептің негізгі идеяларын ұсынғандар ағылшын ғалымдары Д. Юм, Дж. Милль, А. Маршал, А. Пигу, К. Виксель, Д. Патанкин, америкалық ғалымдары И. Фишер, шведтік Г. Кассель мен Б. Хансен. Қазіргі монетаризм сандық теорияның жаңа варианты ретінде Чикаго мектебі ғалымдарының 50-60 жылдардағы еңбектерінен көрінеді. (М. Фридмен, К. Брунчер, А. Х. Мельтцер).

Монетаристер экономиканы даиытуда ақшаның рөліне үлкен мән берді. Рыноктық шаруашылықтың циклдық өзгеруін түсіндіруде де ақша массасының маңызы бар деп есептейді. Монетаристердің ұраны – ақшаның маңызы бар (money matters) ал көбі тек ақшаның ғана маңызы зор деп ойлайды (money is all that matters).

Ақша ұсынысы дегеніміз – экономикадағы қазіргі уақыт мезетіндегі бар ақша көлемі. Ақша ұсынысы келесі элементтерден тұрады: қолдағы бар ақша және депозиттер.

Ақша ұсынысы мемлекеттік саясаттың негізгі құралы болып табылады. Оны мемлекет атынан Орталық банк реттейді. Ақша ұсынысын жиі ақша массасы деп те атайды. Ақша массасының көлемін реттеу саясаты ақша саясаты деп аталады.

Ақша ұсынысын реттеудің негізгі 3 құралы бар:

1. Ашық нарықтағы операциялар, яғни мемлекеттік құнды қағазды сату және сатып алу.

Орталық банктер құнды қағаздарды коммерциялық банктерге сатады. Бұл жағдайда артық ақшаның массалық резервтері төмендейді де, нәтижесінде экономикада мәмілелер азаяды, табыс та азаяды және керісінше.

2. Міндетті резервтер нормасы. Ол былай белгіленеді: rr . Егер орталық банк міндетті резервтер нормасын өсірсе онда артық ақша массасы резервтері (M) төмендейді, нәтижесінде табыс деңгейі де төмендейді және керісінше.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 57 беті

3.Есеп мөлшерлемесі. р пайыз өссе, артық ақша массасы резервтері төмендейді, оның нәтижесінде табыс деңгейі төмендейді және керісінше.

Ақша ұсынысы тек қана Орталық банктің саясатына ғана емес, сонымен қатар ақша иелері мен ақша сақтайтын банктердің іс-әрекетіне тәуелді.

4. Көрнекілік материал: презентация

<https://drive.google.com/file/d/1o0cPLJJtroL0K47F4ENmV4Uthv70iRmb/view?usp=sharing>,

5.Әдебиеттер:

Негізгі

- 1.Таскымбаева, С. М. Основы экономической теории [Текст] : учеб.пособие / С. М. Таскымбаева, Ф. М. Каратаева. - Караганда : АҚНҰР, 2017. - 200 с

Қосымша:

- 1.Блак Джон Оксфорд экономика сөздігі = A dictionary of economics / сөздік; Н. Хашимзаде, М. Гарет. - 5th ed. - Нұр-Сұлтан: Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 608 бет.
- 2.Шағын бизнестегі менеджмент: кәсіп бастау және венчурді дамыту = Small Business Management: Launching & Growing Entrepreneurial Ventures : оқулық / Г. Лонгенекер [және т.б.] ; ред. А. Б. Исембердиева ; Қаз. тіл ауд. А. Қуанышбекова. - 18-ші бас. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2020. - 704 б.

Электрондық ресурстар:

1. Денсаулық сақтаудағы экономика және маркетинг. Төлебаев Ж.С., Сыздықова К.Ш., Маукенова А.А., 2019. Aknurpress <https://aknurpress.kz/login>
- 2.Макроэкономика. Есиркепова А.М. , 2017. Aknurpress <https://aknurpress.kz/login>
Н.К. Казманов. РМЭБ/<http://rmebrk.kz/>
- 3.Құқық және экономика негіздерін оқыту әдістемесі : "Құқық және экономика негіздері" мамандығының студенттеріне арналған оқу-әдістемелік кешен. / Құраст. Н.К. Казманов. - Ақтөбе: С. Бәйішев атындағы АУ-нің оқу-әдістемелік бөлімі, 2016. - 132 б

6. Бақылау сұрақтары (кері байланыс Feedback):

1. Экономикалық өсудің қандай түрлерін білесіз?
2. Мемлекеттің экономикаға араласуының себептері қандай?
3. Салықтың қандай түрлерін білесіз?
4. Мемлекет мемлекеттік бюджеттен қандай шығындар жасайды?

1. Тақырып №15. Әлемдік экономика қызмет етуінің экономикалық негіздері

2. Мақсаты: білім алушылардың халықаралық экономикалық қатынастардың мәні мен нысандарымен таныстыру.

1. Әлемдік шаруашылықтың мәні. Әлемдік шаруашылық байланыстар көрінісінің негізгі нысандары.
2. Халықаралық сауда және сыртқы сауда саясаты. Қазіргі әлемдегі халықаралық ұйымдар және интеграциялық бірлестіктер.
3. Экономикалық жаһандануы: жағдайлары, факторлары және салдары. Қазақстанның әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін жоғарылату.

3. Дәріс тезистері

- 1.Әлемдік экономиканың мәні. Әлемдік экономикалық байланыстардың негізгі формалары.
2. Халықаралық сауда және сыртқы сауда саясаты. Әлемдік валюта жүйесінің мазмұны мен құрылымы. Қазіргі әлемдегі халықаралық ұйымдар мен интеграциялық бірлестіктер.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 58 беті

3. Экономиканың жаһандануы: шарттары, факторлары және салдары. Қазақстанның әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыру.

XX ғасырдың екінші жартысы дүниежүзілік шаруашылықтың жедел даму дәуірі болды. Дүниежүзілік шаруашылықтың өндіргіш күштердің тарихи ұзақ уақыт дамуының объективті нәтижесі. Ұлттық шаруашылық шеңберінде қоғамдық, ұдайы өндірістің негізгі процестері жүзеге асады. Тарихи тұрғыдан дүниежүзілік шаруашылық XIX-XX ғасырларда дүниежүзі халықтарының басым көпшілігінің әлемдік шаруашылық байланыстарға тартылуы нәтижесінде қалыптасты.

Ұлттық шаруашылықтар бір-бірімен халықаралық еңбек бөлінісі, өндіргіш күштер, өндірістік қатынастар арқылы әр түрлі деңгейде және әр қилы түр-сипатта көрінетін өндірістік, ғылыми-техникалық т.б. байланыстар кешені.

Дүниежүзілік шаруашылықта соңғы он жылдықта күрделі процестердің жақындасуы және интеграция деп аталатын бірыңғай шаруашылық организмін құруға бағытталған, көптеген елдердің ұлттық шаруашылықтарының бірін-бірі толықтыру процесі жүріп жатыр. Ол

интеграцияға бағыт алған елдердің экономикалық және саяси өмірінің әр түрлі жақтарын қамтиды.

Интеграция – шаруашылық өмірді интернационалдандырудың (халықаралық қоғамдастырудың) жоғарғы формасы, өте жоғары дәрежедегі халықаралық еңбек бөлінісі және корпорациялық байланыстардың нәтижесі. Қазіргі кезде дүние жүзінде жүріп жатқан интеграциялық процестер негізінен аймақтық сипатта болып отыр. Жоғары дамыған интеграциялық процестер негізінен аймақтық сипатта болып отыр. Жоғары дамыған интеграциялық одақтар Батыс Еуропада орналасқан. Ең алдымен осы елдердегі жаңа сипаттағы өндірістердің ұлттық нарықтың тар шеңберіне сыймағандығы көрінді. Оларды экономикалық интеграцияға АҚШ және Жапония сияқты бәсекелестермен күресте төтеп беру қажеттігі де итермелейді. 60-жылдардың ортасында Батыс Еуропада Еуропалық экономикалық бірлестік («Ортақ рынок») құрылды. Ортақ рынок шеңберінде кедендік салықтар жойылды, экспорт пен импортқа қатысты бірыңғай кедендік тарифтер енгізілді, аграрлық қор және ауыл шаруашылығындағы бағаны реттеудің жалпы тәртібі қалыптасты. Бірыңғай паспорттар, стандарттар коммуникациялық жүйелер енгізіліп, өзара саудадағы салықтар мен баж төлемдерін реттеуші нұсқаулар жойылды. Білім туралы ұлттық дипломдар тең бағалы деп есептеледі. Еуропалық Экономикалық Бірлестікті Еуропалық Одаққа айналдыру процесі ойдағыдай жүргізілуде. Мамандардың бағалауы бойынша экономикалық интеграцияның одан әрі даму бағдарламасын жүзеге асыру ең алдымен Батыс Еуропа елдеріндегі өндіріс шығындарын төмендетеді, ғылыми - техникалық процесті жеделдетеді, экономикалық өсу қарқынын жоғарылатады, сауда жағдайын жақсартуды көздейді.

Ұлттық шаруашылықтардың біртұтас дүниежүзілік шаруашылыққа бірігуінің негізінде халықаралық еңбек бөлінісі (ХЕБ) жатыр. Ол жеке елдердің өнімінің белгілі бір түрлерін өндіруге мамандануы болып табылады, солар арқылы елдер өзара өнім айырбасын жүзеге асырады. ХЕБ капитализм дамуының мануфактуралық сатысында пайда болды.

Өнеркәсіп төңкерісі дәуірінде ұлттық шаруашылықтардың өзара байланысы нығайып, олардың дүниежүзілік нарыққа тартылуы өсті. Ірі машиналы индустрияның дамуы, өндіріс көлемінің ұлғаюы, өнеркәсіптің өзінде мамандандырудың тереңдеуі жағдайында жекелеген еңбек шеңберінде қазіргі заманғы өнеркәсіп өнімдерінің ұлғаймалы ұдайы өндірісін қалыптастыру мүмкін емес. Дүниежүзілік өндіргіш күштердің одан әрі дамуы ХЕБ-тің тереңдеу тенденциясына жағдай жасайды, өнеркәсіп салалары ішінде мамандандырудың анағұрлым дамыған түрлері кеңінен тарала бастайды (заттық, бөлшектік, технологиялық). Ал мұның өзі өнеркәсіп өнімдерінің халықаралық айырбасының өсуінен көрініс тапты. Капиталды сыртқа

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 59 беті

шығару мәселесінде трансұлттық фирмалық кооперация елеулі рөл атқарды. Сонымен, халықаралық мамандану неге негізделген? Бұл сұраққа осыдан 170 жылдан астам уақыт бұрын салыстырмалы шығындар теориясын жасаған Д.Рикардо жеткілікті түрде нақты жауап берді. Рикардонның идеяларын қарапайым мысалдармен көрсетейік. Әрқайсысында табиғи байлықтың, өнеркәсіптік тауарлардың белгілі бір көлемі жинақталған екі елді алайық. Бұл елдер арасында орын алатын айырбастың қажеттігінің бірінші дәлелі олардың өндіріс жағдайларының әр түрлілігі. Климат жағдайларына сәйкес солтүстік елдерде тропикалық жемістерді өсіру қолайсыз, немесе жекелеген бір ел табиғи байлыққа, айталық мұнайға зәру. Ал екінші бір елде оның өте мол қоры бар. Сондықтан басқа елдермен салыстырғанда белгілі бір тауарды аз шығынмен өндіруге мүмкіндігі бар ел үшін де мамандану пайдалы. Айталық кенеп өндірісінің шығыны Англияда Португалиямен салыстырғанда аз, ал шарап өндіру шығыны керісінше. Бұл жағдайда артықшылықтары бар тауар өндірісіне мамандану осы тауардың дүниежүзілік өндірісі мен сауда көлемін ұлғайтумен қатар әрбір елдің осы екі тауарды тұтыну мүмкіндігін де жоғарылатады.

Әлемдік шаруашылық – бұл халықаралық еңбек бөлінісінің жүйесіне ұлттық шаруашылықты біріктіретін глобалды экономика. Әлемдік шаруашылықта халықаралық экономикалық қатынастар қалыптасады. Олар келесі нысанада болады:

- халықаралық сауда;
- капитал шығару және халықаралық несие;
- халықаралық валюта қатынасы;
- халықаралық жұмыс күші миграциясы;
- ғылым және техника аумағындағы халықаралық айырбас.

Халықаралық сауда – мемлекеттер мен ұлттық шаруашылықтар арасындағы тауар және қызметтердің айырбасы. Ол ерте заманда қалыптасты, бірақ тек XX ғасырда ғана дүниежүзілік нарық формасына ие болды, өйткені оған негізінен өнеркәсібі дамыған елдер ғана қатынасады. Халықаралық сауда қазіргі дүниежүзілік еңбек бөлінісіне, әр түрлі елдердің экономикалық даму деңгейіне және олардың табиғи-географиялық жағдайларына сәйкес тауарлардың белгілі бір түрлерін өндіруге маманданудың нәтижесі ретінде көрінеді.

Халықаралық сауданың маңызы:

- ұлттық ресурс негізінің шектігінен өту;
- ішкі нарықты кеңейту және ұлттық нарықты әлемдік нарықпен байланысын орнату;
- ұлт және халықаралық өндіріс артықшылығы айырмасының арқасында қосымша табыс табу;
- шетел ресурсын табу арқылы өндіріс ауқымымен кеңейту.

Мемлекет протекционизм және еркін сауда саясатын жүргізу арқылы экспорт пен импорт қатынасын реттейді.

Протекционизм – бұл импортты шектей отырып, ұлттық экономиканы шет ел тауарларынан қорғауға бағытталған саясат.

Фритредер – еркін сауда саясаты.

Дүниежүзілік сауданың динамикасы мен құрылымы өндіргіш күштердің дамуына дүниежүзілік өндірістің құрылымына тәуелді. Егер XIX ғасырда айырбаста көбінесе шикізат, азық-түлік және жеңіл өнеркәсіп өнімдері ғана болса, қазіргі кезде өнеркәсіп тауарларының үлесі, әсіресе машиналар мен жабдықтардың үлесі елеулі түрде өсті.

Қазіргі уақытта халықаралық айырбас өрісіне ғылыми-техникалық жетістіктер айырбасы қосылды, олардың үлесі халықаралық сауданың жалпы айналымының 10%-ін құрайды. Технологиялық күрделі өнімдерімен, лицензияларымен сауда-саттық жедел өсіп отыр. Егер

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		044-39/11- 60 беттің 60 беті
Дәріс кешені		

1970 жылы лицензиялардың дүниежүзілік экспорттағы көлемі 2,4 – 2,7 млрд. доллар болса, 80-жылдардың екінші жартысында бұл сан жылына 17 млрд. доллардан асты.

Халықаралық сауда объектілерінің қатарына қазіргі уақытта жобалау жұмыстары, лизинг (жабдықтарды ұзақ мерзімге жалға алу); инжиниринг (инженерлік-құрылыс атқару үшін жасалынған келісімдер) жатады.

Халықаралық саудада «Жаңа индустриалды елдер» (Гонконг, Оңтүстік Корея, Сингапур, Тайвань) үлкен роль атқара бастады. Бұл елдердің экспортында өнеркәсіптік тауарлардың алатын орны елеулі және олардың дүниежүзілік экспорттағы үлесі 1960-1985 жылдары 2 еседен асып түсті.

Капитал шығару – бұл ұлттық айналымынан капитал бөлігін алып тастап, басқа елдегі өндіріске әр түрлі нысанада енгізу.

Қазіргі уақытта жекелеген елдер арасындағы капитал қозғалысы кеңінен дамып отыр. Бұл елдердің әрқайсысы бір мезгілде капиталды шетке шығарушы да, капиталды әкелуші де болады, яғни капиталдардың елдер арасындағы ауысуы жүзеге асады. Бұл жағдайда шетке капитал шығару өз елінде капитал қорлары жетпеген кезде де жүзеге асырылады, ал шетел капиталының келуі бәсекелік қабілеті төмен ұлттық капиталды ығыстырады. Капитал негізінен кәсіпкерлік және қарыз формасында шетке шығарылады. Кәсіпкерлік капитал шет елдерге тікелей инвестиция түрінде шығарылады. Тікелей инвестиция өз өндірісін құру үшін немесе жергілікті компаниялар акцияларының бақылау пакетін сатып алу мақсатында капитал жұмсау арқылы жүзеге асады. Қарыз капиталы қарыз өсімін әкелетін заемдар, несиелер түрінде шығарылады.

Кәсіпкерлік капиталдар экспорты негізінде басқа елдерде өздерінің өндірістік филиалдарын құру арқылы жоғары дамыған елдердің концерндері өз тауарларын сыртқа шығаруға көп мүмкіндік алады, кедендік кедергілерді жойып, арзан жұмыс күшін шетел нарықтарында пайдаланады. 60-жылдардың ортасынан бастап ФРГ, Жапония сияқты елдердің шетелдік капитал қорлары жедел өсті. Тікелей инвестицияның орташа жылдық өсімінің қарқыны, бұл елдерде АҚШ-пен салыстырғанда екі еседен артық болды. Егер XX ғасырдың бірінші жартысында монополиялардың экономикалық экспансиялық жасау объектісі негізінен отар және тәуелді елдер болса, қазіргі тікелей шетелдік инвестицияның 70-75 % өнеркәсібі дамыған мемлекеттердің үлесіне тиеді.

Қазіргі уақытта дамушы және өнеркәсібі дамыған елдер арасындағы капитал қозғалысында елеулі өзгерістер пайда болды. Жас ұлттық мемлекеттерден капитал шығару, бір жағынан, олардың экономикасының дамуына мүмкіндік берсе, екінші жағынан, өнеркәсібі дамыған елдер жас ұлттық капиталдың өз елдеріне келуіне кедергі жасайды, сөйтіп дамушы мемлекеттерде негізінен шикізат өндірісін дамытады.

Соңғы он жылдықтарда өндірісті интернационализациялау, қоғамдастырудың халықаралық түрлерінің көбеюі капиталдың трансұлттық, монополиялық нысандарының дамуына әкеп соқты. Қазіргі кездегі халықаралық монополия дегеніміз - дүниежүзілік шаруашылықтың бір немесе бірнеше сферасында үстемдік жүргізуші концерн немесе бірқатар елдердің концерндері одақтарының жүйесі. Қазіргі уақытта дүниежүзілік нарықта айналымы 1 млрд. доллардан асатын 600 халықаралық алпауыт монополиялар өз қызметтерін атқарады. Олар дүниежүзілік нарықтағы өнеркәсіп өндірісінің 1/3-нен артығын, сыртқы сауданың жартысынан астамын, жаңа технологияның 80%-ін бақылайды.

Халықаралық монополиялар үш топқа бөлінеді. Олар трансұлттық, көпұлттық корпорациялар және халықаралық монополиялық одақтар. **Трансұлттық корпорациялар (ТҰК)** қазіргі кездегі дүниежүзілік шаруашылық байланыстарының негізгі субъектілері болып есептеледі. Бұл ірі компаниялар акционерлік компаниялардың ядросы. ТҰК – көптеген елдерде

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		
Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 61 беті

әрекет етеді, сол елдерде туынды кәсіпорындары (дочерние предприятия) филиалдарын, тірек (опорный) орталықтарын, бөлімшелерін жасайды. Мысалы, «Дженерал Моторс», «Экссон», «ИБМ», «Симменс», «Филипс» және т.б. екі немесе бірнеше елдерде туынды компаниялары бар корпорациялардың саны 11 мыңнан асады.

Көп ұлтты корпорациялар (КҰК) қызмет көрсету түрлері, көлемі жағынан ғана емес, сонымен қатар капиталы және оны бақылау ерекшелігімен айқындалатын халықаралық монополиялар. Олардың қатарында екі немесе одан да көп елдердің меншігіне негізделген «Роел-датч-Шел», «Юнилевр», «АРБЕД» және т.б. сол сияқты көп ұлттық корпорациялар жатады.

Халықаралық монополиялық одақтар (картельдер, консорциумдар) өндірістік, ғылыми-техникалық және коммерциялық негізде құрылып, соған сәйкес өнеркәсіптік, банктік және т.б. концерндер бірлестігі болып табылады.

Халықаралық жұмыс күші миграциясы, яғни өмір сүру жағдайларын жақсарту мақсатымен еңбекке қабілетті халықтың бір елден екінші елге ауысуы, соңғы онжылдықта кең таралып отыр.

Миграцияның себептері ірі жеке елдердегі қорлану процестерінің біркелкі болмауынан, жалақы төлеудегі ұлттық айырмашылықтардан, сөйтіп жекелеген елдерде салыстырмалы басы артық жұмыс күші пайда болып, ал басқа бір елдерде жұмыс күшінің жетіспеуінен туындайды. Дәл осы салыстырмалы басы артық халықаралық жұмыс күші миграцияның негізгі қайнар көзі болып табылады. Халықаралық еңбек миграциясы дамыған елдерге қарағанда экономикасы нашар дамыған елдердегі жұмысшылардың арзан еңбегін пайдалануға негізделген. Бастапқыда халықаралық жұмыс күші миграциясы аса көп мөлшерде Еуропадан АҚШ-қа қарай ағылды. Оның себебі, жедел дамып келе жатқан капитализмге жұмыс күші қажет болды. XIX ғасырдың соңынан бастап, негізгі миграциялық аймақтар экономикалық даму деңгейі төмендеу Еуропа және Азия елдері болды. Қазіргі халықаралық миграцияның басты заңдылықтарының бірі оның мөлшерінің тұрақты түрде көбеюі, бұл процеске барлық елдердің еңбекшілерінің тартылуы. Бұл қазіргі дүниежүзілік қоғамдастықтың әлеуметтік-экономикалық өміріне тән маңызды құбылыс.

90-жылдардың басында дүниежүзілік капиталистік шаруашылықта 25 млн. мигрант-еңбекшілер болғанын еске алсақ дүние жүзіндегі жалпы мигранттар саны бұдан 3-4 есе артық болды. Олардың жартысынан көбі дамушы елдерден келген және олардың 2/3-і өнеркәсібі дамыған елдерде орналасқан. 70-80-жылдары көптеген елдер иммиграцияның қатаң түрде шектеуге іс-шаралар қабылдады, соған қарамастан иммигранттар саны, әсіресе Шығыс Еуропа елдері есебінен тез өсіп отыр. Егер XX ғ. 60-жылдарда 1 миллионнан астам адам жыл сайын жұмыс іздеу мақсатымен Еуропаның бір елінен екіншісіне келсе, 80-жылдары олардың саны 5 миллионнан асты. Еуропадағы миграциялық қозғалысты күшейтіп жіберді. Тек «Ортақ рынок» мемлекеттерінде 90-жылдардың басында ресми түрде тіркелген иммигранттар саны 13 млн болды.

Шетел жұмысшыларын өздеріне жұмысқа тартатын Батыс Еуропадан басқа орталықтар пайда болды. Оларға Таяу және Орталық Шығыс т.б. елдері жатады. Ерекше демографиялық жағдай Аравияның шығысындағы мұнай өндіруші елдерде де қалыптасты. 80-жылдардың ортасында иммигранттар бұл елдердегі жалпы халықтың 60-75%-ін құрады.

Қазіргі кездегі күрделі проблемалардың бірі жасырын миграция, оның сандық мөлшерін дәл бағалау мүмкін емес. АҚШ-та жасырын иммигранттар саны 2-13 млн. аралығында деп есептелуде.

Жасырын миграцияның өсуі көптеген себептермен түсіндіріледі. Олардың ішіндегі ең бастысы көбірек пайда табу мақсатында кәсіпкерлердің өте арзан және құқықсыз жұмыс күшін пайдалану мүмкіндігіне ие болу. Еңбекшілердің көп мөлшерде көшіп-қону қозғалысын реттеу

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы		044-39/11- 60 беттің 62 беті
Дәріс кешені		

үшін мемлекеттер тарапынан қажет болған іс-шараларды жүзеге асыру тиіс. XVIII ғасырдың соңында көптеген елдер арасында жұмысшылардың көшіп-қону қозғалысын, олардың өмір сүруі жағдайларын реттейтін конвенцияға қол қойылды. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Батыс Еуропа елдері өздерінің территорияларында капитал, тауар және жұмыс күшінің еркін ауысуы туралы келісімге келді.

Халықаралық жұмыс күші миграциясының салыстырмалы жаңа түрі ғылыми-техникалық кадрлар миграциясы болып табылады. Өз мүмкіндіктерін толық пайдалану үшін қолайлы жағдайлар және соған сәйкес жоғары өмір сүру дәрежесін іздеген кадрлар АҚШ-қа, Еуропа елдеріне келеді.

Интеллектуалды жұмыс күшін қабылдау нәтижесінде АҚШ соңғы 25 жыл ішінде білім беру және қызмет көрсету сфераларында 15 млрд. долларға жуық қаржыны үнемдеді. Дайын білімді «қанаудан» түскен Канаданың пайдасы оның дамушы елдерге берген көмегінің көлемінен 7 есеге асып кетті. Ғалымдардың есептеуі бойынша көптеген шығыс Еуропа елдеріндегі миграциялық процестердің күшеюі ол елдерде ғылыми-техникалық кадрлардың тапшылығын тудырады, ал өз кезегінде сол жоғары білімді мамандардың көпшілігі шетелден өз білім деңгейіне сәйкес қызмет таба алмайды. Халықаралық миграция ел ішінде орын алып отырған жұмыссыздық деңгейін кемітеді және қабылдаушы елдердегі жалдама еңбек нарығының сұранысын қанағаттандырады деп ойлаудың қажеті жоқ. Жұмысшы күшін экспорттайтын елдер тұрақты эмиграцияға қарамастан, жұмыссыздықтың құрсауынан әлі де құтыла алмай отыр, ал қабылдаушы мемлекеттердің өзінде де жұмыссыз отырған адамдар миллиондап саналады.

Соңғы он жылдықтарда бүкіл адамзат өмірінде әлемдік мәселелердің маңызы ерекше өсіп отыр. Әлемнің едәуір бөлігінің жанталаса қарулануы мен даму деңгейінің төмендеуі жағдайында азық-түліктің, шикізаттың тапшылығы, энергетикалық, демографиялық дағдарыстар қосылды.

90- жылдардағы адамзат алдында тұрған әлемдік проблемаларды мынадай үш топқа бөлуге болар еді. Бірінші топқа интерәлеуметтік проблемалар жатады. Бұл топтағы өз шешімін күтіп отырған мәселелер: соғыс және бейбітшілік мәселелері, қарулануды біртіндеп шектеу, экономикалық және ғылыми-техникалық артта қалушылықты жою.

Екінші топқа жеке адамның өзі мен оның ішкі дүниесі, мәдени-этникалық жүйе мен дүниетаным проблемалары жатады. Бұл топқа демографиялық мәселелер, ашаршылық, ауру-індетпен күресу, артта қалушылықты жою, ұлттық мәдениет пен өнерді сақтау және байыту т.б. проблемалар да жатады.

Әлемдік мәселелердің үшінші тобына, қоғам мен табиғаттың өзара әрекетінен туындайтын проблемалар жатады. Бұл топқа минералды шикізат қорларының шектеулілігі, энергетикалық проблемалар, қоршаған ортаны қорғау, әсіресе ядролық сынақтардан зардап шеккен аймақтарды сауықтыру, дүниежүзілік мұхиттың ресурсын игеру, космос кеңістігін зерттеу мен пайдалану және азық-түлік проблемалары жеке бір мемлекет мүдделерімен шектелмейді, олар кең ауқымды, көп қырлы мәселелерді анықтап зерттеуді, оны бірлесіп шешуді қамтитын проблемалар.

Аса маңызды әлемдік проблемаларға соғыс және бейбітшілік, экономиканы халық тұтынатын азаматтық өнімдерді өндіруге көшу проблемалары жатады.

Қырғи қабақ соғыс кезеңіндегі қарсыласудың нәтижесінде әлемде көптеген ядролық қарулар жинақталған. Олар тіршіліктің күлін көкке ұшыратуы мүмкін. Ядролық қарудың негізгі орталықтары АҚШ және бұрынғы КСРО елдері болды. Олардың арасында 70-жылдың өзінде-ақ белгілі ядролық ракеталық қарама-қарсылық қалыптасқан болатын. Тек соңғы жылдарда ғана жаңаша саяси ойлауды, конфронтацияны жоюды, қарулы күштерді қысқартуды қайта

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 63 беті

қарастырудың қиын процесі басталды. Осы бағытта алғашқы жетістіктерге де қол жетті. Жаппай қарулану елдер үшін қымбатқа түсті. АҚШ-тың федерациялық қарызы 3 трлн. долларға артты, ал КСРО-ның ішкі қарызы 1990 жылы 550 млрд. сомнан асып түсіп, 1991 жылы 1 трлн. сомға жақындады. Дүниежүзіндегі әскери қажеттіліктерге жұмсалатын қаржының жалпы құны жылына 1 трлн. доллардан асып кетті. Бұл шамамен, әлемдік ЖҰӨ-нің 6-7%-і, ал АҚШ-та 8%-ке жуық, бұрынғы КСРО-ның ЖҰӨ-нің 18%-не тең.

Варшава келісімі елдер блогының жойылуы, одан кейін Совет Одағының ыдырауы конфронтация атмосферасын одан әрі әлсіретті. НАТО кейбір өзінің стратегиялық мақсаттарын қайта қарастырып, әскери және саяси блок ретінде сақталып қалды.

Бұрынғы КСРО-ның әлсіреген экономикасына конверсияны, қорғаныс өнеркәсібінің жаңа технологиялық өзгерістерін қаржыландыруға тура келіп тұр.

Жаппай қаруланудан шығатын екінші қорытынды, әскери шығынның әрқашан тапшылыққа, қайыршылыққа ұшырататыны және түпсіз тұңғыыққа кетіп жатқан капиталға тән екендігі. Милитаризацияға аз шығындалатын елдер әлеуметтік-экономикалық дамуда неғұрлым мол табыстарға жетуде. Мысалы ретінде Жапонияны, Швейцарияны т.б. елдерді атауға болады.

Конверсия әлемдік проблемаларды шешуге, үлкен ресурстарды бөлуге мүмкіндік береді. Конверсияның қандай түрі болса да халық шаруашылығына, қоғамға айтарлықтай пайда келтіреді.

Адамзатқа төнген жойылып кету қауіп-қатері тек жаппай қарулануда ғана емес. Ол тектоникалық сипат алған өндірістің іс-әрекетінен де келеді. Қазір жер шарының барлық жерінде дерлік адам газданған ауамен дем алады, сапасы жағынан күдікті су ішеді, зиянды заттарға толы тағамдар жейді.

Өзірше, өндіріске тартылатын заттардың жалпы көлемінен түпкі өнім формасын тек 1-1,5%-і ғана қабылдайды. Қалған 100 миллиондаған тонна қалдықтар, улы газдар, қышқылдар бүлінген заттар. Олар қоршаған ортаны атмосфераны, су және жер ресурстарын ластайды, флора мен фаунаға зиян келтіреді, жылылық эффектісімен адамзатқа қауіп төндіреді, адам денсаулығына зиянын тигізеді.

Экологиялық қауіп деңгейін төмендету шаралары жүйесін жасап және оны бірте-бірте жүзеге асыру үшін дүние жүзі елдері қоршаған ортаны қорғауға жылына жүздеген миллиард доллар қаржы бөлуі керек. Ғалымдар мен практиктер қалдықтар мен жарамсыз заттарды тек қосымша тазалаушы және қалпына келтіруші жүйелерді қолдану арқылы ғана емес, ең алдымен қалдықсыз технологияны енгізу арқылы оларды қайтара пайдалану жолымен қысқартуды ұсынады. Шаруашылықты жүргізу ісінде бұл әдістерді қолдану өте тиімді. Олар материал және энергия сыйымдылығын қысқартып, адам мен табиғат үшін шаруашылық іс-әрекеттің қауіптілік дәрежесінің төмендеуіне көмектеседі. Қалдықсыз технологияға қаржы бөлу, оның толық циклын жүзеге асырған жағдайда өз шығынын ақтайды және жоғары табыс әкеледі.

Халықтың санының өсуі, урбанизация, қайыршылық пен аурулар т.б. проблемаларды шешу үшін едәуір қаржы керек. Өзірше экономикалық өсу, атап айтқанда, азық-түлікпен қамтамасыз етудің қарқыны халық санының өсу қарқынына жете алмай отыр. 1960 жылы жер шарында 3 млрд. адам өмір сүрді, ал 2025 жылы болжам бойынша халықтар саны 8,5 млрд. адамға жетеді. Халық өсімінің табиғатқа жасайтын әсері ормандар мен егістіктің көлемінің қысқаруымен, құстар мен жабайы аңдардың, өсімдіктердің сирек түрлерінің жоғалып кетуімен қатар жүреді.

Жер асты қазбалы байлықтары шектеулі, сондықтан, әлемдік мұхит байлықтарын игеру мәселесі де адамзатты алаңдатып отыр. Адамзат қазірдің өзінде энергияның жетіспеушілігін көріп отыр. Ал оны толықтыру үшін альтернативті энергия көздерін ашу қажет.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН MEDISINA AKADEMIASY «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ		SOUTH KAZAKHSTAN MEDICAL ACADEMY АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы Дәріс кешені		044-39/11- 60 беттің 64 беті

Шикізаттық, энергетикалық, азық-түліктік проблемалардың шиеленісуі – «үшінші әлем» елдерінің өнеркәсібі дамыған елдердің экономикалық деңгейіне жетуін күрделендіреді.

Адамзаттың әлемдік проблемаларын шешу үшін, әлемдік деңгейдегі бар күш-жігерді біріктіру қажет.

Міне, сондықтан да барлық елдердің, оның халықтарының ынтымақтастығын нығайту, халықаралық еңбек бөлінісін тереңдету, халық шаруашылықтық байланыстарды интернационалдыру, жер бетінде баянды бейбітшілік орнатудың, әлемдік проблемаларды шешудің нақты жолы.

4. Иллюстрациялық материалдар: презентация, кесте

5. Әдебиет

Негізгі

1. Таскымбаева, С. М. Основы экономической теории [Текст] : учеб. пособие / С. М. Таскымбаева, Ф. М. Каратаева. - Караганда : АҚНҰР, 2017. - 200 с

Қосымша:

1. Блак Джон Оксфорд экономика сөздігі = A dictionary of economics / сөздік; Н. Хашимзаде, М. Гарет. - 5th ed. - Нұр-Сұлтан: Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 608 бет.

2. Шағын бизнестегі менеджмент: кәсіп бастау және венчурді дамыту = Small Business Management: Launching & Growing Entrepreneurial Ventures : оқулық / Г. Лонгенекер [және т.б.] ; ред. А. Б. Исембердиева ; Қаз. тіл ауд. А. Қуанышбекова. - 18-ші бас. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2020. - 704 б.

Электрондық ресурстар:

1. Денсаулық сақтаудағы экономика және маркетинг. Төлебаев Ж.С., Сыздықова К.Ш., Маукенова А.А., 2019. Aknurpress <https://aknurpress.kz/login>

2. Макроэкономика. Есиркепова А.М., 2017. Aknurpress <https://aknurpress.kz/login>
Н.К. Казманов. РМЭБ/<http://rmebrk.kz/>

3. Құқық және экономика негіздерін оқыту әдістемесі : "Құқық және экономика негіздері" мамандығының студенттеріне арналған оқу-әдістемелік кешен. / Құраст. Н.К. Казманов. - Ақтөбе: С. Бәйішев атындағы АУ-нің оқу-әдістемелік бөлімі, 2016. - 132 б

6. Бақылау сұрақтары: (кері байланыс Feedback)

1. Дүние жүзілік шаруашылықтың мәні мен құрылымы қандай?
2. Халықаралық экономикалық қатынастардың нысандарын атаңыз.
3. Қазіргі әлемдегі халықаралық ұйымдар мен бірлестіктерді атаңыз.
4. Экономиканың жаһандануының факторлары мен зардаптарын атаңыз.
5. Қазақстанның халықаралық еңбек бөлінісіндегі орнын анықтаңыз.